

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Diplomski rad

**EDWARD AUGUSTUS FREEMAN
I DALMATINSKI SPOMENICI**

Morana Vunak Leko

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Zagreb, 2016.

Sadržaj

UVOD

1. EDWARD AUGUSTUS FREEMAN – KRATKA BIOGRAFIJA

1.1. Privatni život i obrazovanje

1.2. Život i djelo

2. FREEMANOVI PRETHODNICI I SUVREMENICI

3. FREEMANOVA PUTOVANJA

3.1. Zadar (*Zara*)

3.2. Split (*Spalato*)

3.3. Solin (*Salona*)

3.4. Trogir (*Trau/Trail/Tragurium*)

3.5. Kotor (*Cattaro*)

3.6. Korčula (*Curzola*)

3.7. Dubrovnik (*Ragusa*)

ZAKLJUČAK

POPIS ILUSTRACIJA

BIBLIOGRAFIJA

UVOD

Diplomski rad *Edward Augustus Freeman i dalmatinski spomenici* prati proputovanje engleskog povjesničara i putopisca E. A. Freemana i njegovog suputnika Arthura Evansa po Dalmaciji i dalmatinskim otocima te njegov odnos spram istih. Donosi opise razvoja i vrhunca discipline konzerviranja, kao i okolnosti u kojima je nastala. Također je dâan uvid u djelovanja Freemanovih prethodnika i suvremenika.

Rad se sastoji od tri glavna poglavlja i obuhvaća Freemanovu biografiju, odnosno kratki opis njegova života i djela, koncentrirajući se na njegovo putovanje po Dalmaciji. Uz Freemanov život i djelo dio ovoga rada donosi i povijesni kontekst, odnosno zbivanja relevantna za njegovo djelovanje i njegova idejna nastojanja, pa je stoga u rad uvrštena i već spomenuta skupina ljudi, većinom Freemanovih suvremenika, koji su ili utjecali na njega ili se bavili istim poljem interesa. Posljednje poglavlje je posvećeno njegovu proputovanju Dalmacijom, odnosno gradovima i otocima koje spominje i obrađuje u svojoj knjizi *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, opisujući svoje dojmove o njima, kao i detaljne opise arhitekture.

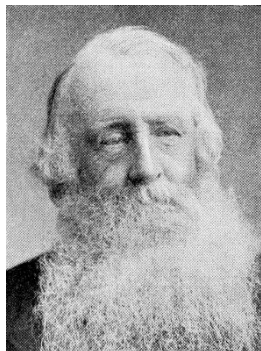
Ovaj rad donosi općeniti okvir vremena u kojemu je Freeman živio, uvid u njegov sistematični pristup temeljen na točnosti podataka, kao i neke od ilustracija koje je izradio. Osim Freemanovih ilustracija u rad su uvrštene i fotografije drugih ljudi te fotografije koje sam i sâma snimila. Ono što je ovdje stavljeno pod povećalo jest odnos između disciplina restauriranja i konzerviranja, te djelovanje jednog povjesničara i putopisca u vrijeme velikih prevrata u postupanju s kulturnom baštinom na području zapadne i jugoistočne Europe, te njegov interes za tretiranje spomenika u Dalmaciji.

Temeljni cilj ovoga rada bio je pokazati prednost discipline konzerviranja pred restauriranjem te pokazati važnost dalmatinskih spomenika i tretiranja kulturne baštine ne samo u hrvatskom, nego i u europskom kontekstu.

Rad se gotovo isključivo temelji na izvorima Freemanovih putopisa koje je objavio 1881. godine pod nazivom *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, a koji objedinjuju njegovo putovanje sjevernom Italijom, Istrom, Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom, Albanijom te Grčkom.

1. EDWARD AUGUSTUS FREEMAN – KRATKA BIOGRAFIJA

1.1. Privatni život i obrazovanje

Slika 1. E. A. Freeman

Edward Augustus Freeman (slika 1.) je rođen 2. kolovoza 1823. godine u Harbornu (danas predgrađe Birminghama) u Engleskoj, a umire 16. ožujka 1892. godine u Alicanteu u Španjolskoj, u 69-oj godini života. Bio je engleski povjesničar te političar (kandidat za Parlament) i putopisac. Freemanovi roditelji John i Mary Ann upotrijebili su latinsko ime mjeseca u kojem je rođen kao njegovo srednje ime. Obitelj nije bila imućna; međutim očev otac Joseph Freeman bio je bogat, no nakon smrti oporuka mu je bila poništena, tako da su Edwardov otac i očeva dva brata naslijedili vrlo malo. Edwardova majka bila je plemenitog podrijetla. Članovi Freemanove obitelji bili su redom lošega zdravlja. U to vrijeme harale su zarazne bolesti te je obitelj doživjela tragediju 1824. godine kada je otac umro od nepoznate bolesti, a nakon četiri dana majka od tuberkuloze, potom najstarija kćer, također od nepoznate bolesti, te nakon dvije godine i najmlađa kći Emma. O Edwardu i njegovoj sestri Sarah brigu je preuzela njihova baka po ocu¹.

Obrazovao se u privatnim školama. Kasnije je dobio stipendiju za Trinity College na Oxfordu u vrijeme kada je i bio zaokupljen razmišljanjem o crkvenom zaređivanju, ali je ubrzo napustio tu ideju. Godine 1847. vjenčao se sa kćeri svog bivšeg mentora velečasnog Roberta Gutcha, Eleanor Gutch (1818.-1903.). S njom je imao dva sina i četiri kćeri. Godine 1860. Freeman je kupio kuću *Somerleaze* u blizini Wellsa, gdje je živio sa svojom obitelji. Zanimala ga je i politika, čak više vanjska nego unutarnja. Izražavao je antipatiju prema Turcima, a suosjećanje prema manjim narodima istočne Europe. Kralj Grčke ga je proglasio „Vitezom

¹ <https://familysearch.org/search>, 26.09.2016.

zapovjednikom Reda Spasitelja“ (*a Knight commander of the Order of the Saviour*), a također je primio odličje i od Crnogorskoga princa. U svojim putovanjima posjetio je i Ameriku².

1.2. Život i djelo

Freeman se, istražujući povijest u Engleskoj, fokusirao na dva smjera: povijest kao homogeno područje i važnost ispravnog korištenja primarnih izvora. Često je znao reći da je „povijest prošlost politike, a politika sadašnjost povijesti“ (*history is past politics and politics are present history*³). Freeman je posebno proučavao povijest Grčke, Rima i raniju povijest Engleske, zajedno s nekim dijelovima svjetske srednjovjekovne povijesti. Također je i bio općenito upoznat sa poviješću Europe. Smatrao je da je dugotrajni život Rima „središnja istina europske povijesti“ (*the central truth of European history*). Vjerovao je da su povijesna istraživanja bezvrijedna ukoliko nisu temeljena na autentičnim izvorima te da bi trebalo biti objašnjeno kako se prema njima odnositi. Njegova reputacija kao povjesničara je najviše vidljiva u knjizi *Povijest normanskih osvajanja (History of the Norman Conquest)* (1867.-1876.), njegova najveća završena knjiga. U njegovim radovima se ističe iscrpno tretiranje teme i istraživanje, kritički pristup i točnost podataka. Gotovo pa je posebno usredotočen na povijest u političkom kontekstu, i u njegovim radovima je prisutan osobni vid kojega je stekao kroz praktično iskustvo surađujući s ljudima i institucijama.

Poseban interes Freeman je pokazivao prema crkvenoj arhitekturi pa je stoga i posjetio mnoge crkve. Uskoro je započeo svoju praksu crtanja (na licu mjesta) građevina koje je posjećivao te čije je crteže kasnije precrtavao u tinti. Godine 1846. napisao je knjigu *Načela restauriranja crkava (Principles of Church Restoration)*. Sljedeće važno djelo je knjiga *Povijest arhitekture (History of Architecture, 1849.)*. Bez obzira što do tada nije vidio niti jednu građevinu izvan Engleske, knjiga svejedno sadrži dobre skice razvoja arhitekture. Godine 1851. objavio je *Esej o porijeklu i razvoju vitraja u Engleskoj (An Essay on the Origin and Development of Window Tracery in England)*, u kojem je predložio upotrebu riječi koja se već koristi u Francuskoj; „kićen, raskošan, plamenolik“ (*flamboyant*) i „graciozan“ (*flowing*), umjesto upotrebe riječi „ukrašen“ (*decorated*) koja je usvojena još od 1817. godine otkada ju je počeo koristiti Thomas Rickman. Iste godine Edmund Sharpe objavio je alternativni prijedlog u djelu *Sedam razdoblja engleske arhitekture (The Seven Periods of English Architecture)*, raščlanjujući raspored prozorskih i ostalih otvora na crkvenim građevinama prema razdobljima njihova nastanka, između takozvanog dekorativnog stila (*Decorated Period*) koji se dijeli na geometrijski (*Geometrical Period*) (do 1315.) i zakrivljeno-linearni

² YNGVE, WASIK, 2006: 264.; DOOLEY, 1998: 70.; BELICH, 2001: 296.

³ BAXTER ADAMS, 1883: 12.

stil (*Curvilinear Period*) (do 1360.). Premda je Rickmanov prijedlog ostao u upotrebi, često ćemo u knjigama naći i Sharpeove i Freemanove izraze⁴.

Freemanov je život obilježen izvanrednom književnom proizvodnjom. Njegova znanstvena djela uključuju petnaest velikih dijelova knjige *Normanskih osvajanja*, nedovršeno djelo *Povijest Sicilije (History of Sicily)* i *William Rufus* (1882.). Napisao je još nekoliko djela na temu srednjega vijeka, zatim o grčkom pjesniku iz 3. stoljeća prije Krista Aratu, rimskom generalu i državniku iz 1. stoljeća prije Krista Suli, političaru Atene iz 5. stoljeća prije Krista Nikiji, normanskom kralju Engleske iz 11. stoljeća Vilimu Osvajaču, nadbiskupu iz 12. stoljeća Thomasu od Canterburyja, vladaru Svetog Rimskog carstva u 13. stoljeću Fridrihu II. i o mnogima drugima. Freeman je također bio zainteresiran za Švicarsku i za komparativnu ustavnu povijest. Pisao je članke za razna literarna izdanja, uključujući i recenzije za novine i časopise te je bio i plodan suradnik časopisa *Saturday Review* sve do 1878. godine, kada prestaje pisati za njih zbog razilaženja u političkim stavovima.

Za životnog vijeka držao je mjesto profesora Moderne povijesti na Oxfordu, gdje je kao mentor podučavao Arthura Evansa, budućeg zeta i suputnika na svojim brojnim putovanjima. Kasnije će on i Evans biti aktivisti prilikom balkanskog ustanka Bosne i Hercegovine protiv vladavine Osmanskog Carstva (1874.-1878.). Također, po vjenčanju njegove kćeri Margaret i Evansa, s Evansom će surađivati na četvrtoj knjizi njegove *Povijesti Sicilije (History of Sicily)*. Sveukupno, Freeman je napisao 239 radova. Jedno od najpoznatijih je šestodjelna *Povijest Normanskih osvajanja u Engleskoj* (objavljena 1867.-1879).

Freeman je umro 1892. godine u Alicanteu u Španjolskoj, a autor natpisa koji je ugraviran na njegovu nadgrobnom spomeniku je upravo Freemanov zet Arthur Evans (slika 2.).

⁴ HART, 2010: 1–4.

Slika 2. Nadgrobni spomenik E. A. Freemana

2. FREEMANOVI PRETHODNICI I SUVREMENICI

Ovo poglavlje posvećeno je piscima iz Velike Britanije koji su se poput Freemana bavili arhitekturom te koji čine kontekst njegovu dijelu.

Među te autore, odnosno Freemanove suvremenike i ljude koji su dijelili isto ili slično polje interesa spadaju John Ruskin (1819.-1900.) i William Morris (1834.-1896.). Svima je zajednička osobina zemlja iz koje dolaze, Britanija, točnije Engleska i Škotska, kao i činjenica da su posjetili prostore Dalmacije (osim Johna Ruskina) te sastavili putopise o mjestima koje su ovdje posjetili. Također, jedna od glavnih karakteristika dijela njih jest bilo proučiti i promovirati disciplinu konzerviranja. Treba spomenuti i jednog nesuvremenika, ali idejno srodnu osobu, Roberta Adama (1728.-1792.) koji je također putovao u Dalmaciju i zalagao se za konzerviranje spomenika nasuprot restauriranju.

Poput Freemana posebnost spomenutih autora je također u novom poimanju tretiranja spomenika. Naime, nastojali su proširiti nove ideje konzervatorske teorije i prakse, između ostalog i na arhitekturu dalmatinskih prostora.

Valja spomenuti i tri autora iz 17. stoljeća koji su Freemanovi prethodnici u smislu posjeta i slikovnih prikaza Dioklecijanove palače, Jacob Spon, George Wheler i Henry Blount.

Sljedeći koji je posjetio Split bio je Robert Adam. On je bio škotski neoklasicistički arhitekt, dizajner interijera i namještaja. Split je posjetio 1757. godine te ilustrirao i objavio djelo 1764. godine, *Ruševine palače cara Dioklecijana u Splitu (Ruins of the Palace of the Emperor*

Diocletian at Spalatro in Dalmatia)⁵ koje je kasnije predstavljalo uzor u tumačenju splitskih starina. Adam je bio istraživač antičke arhitekture koji je prikazivao kontraste između zatečenog i mogućeg izvornog stanja u prikazima Dioklecijanove palače⁶.

Potom John Ruskin engleski pisac, likovni kritičar i socijalni teoretičar, koji je između ostalih također utjecao na Freemana, pripadao je skupini stručnjaka okupljenih oko teorije i prakse konzerviranja i restauriranja. Ruskin je zastupao teoriju gdje svaki sloj treba biti očišćen i očuvan u vlastitu stilu, bez i najmanje intervencije osobnog mišljenja⁷ ili izmjene izvornog izgleda spomenika, te je sukladno tome bio protiv restauratorskog pokreta i zastupao je teoriju čistog konzerviranja izvorne građe. John Ruskin je također začetnik spajanja i prosudbe dvaju kulturnih sustava, talijanskog i engleskog. U talijanskom sustavu je bilo otvoreno pitanje kulturne baštine, a u engleskom je od 17. stoljeća postojao kult štovanja srednjovjekovlja⁸. Svojim je djelima Ruskin izazivao i odobravanja društva i struke, kao i kritike. Susret sa slikarom Williamom Turnerom 1840. godine, iste godine kada je doživio i mentalni slom, inspirirao ga je da napiše djelo *Moderni slikari (Modern Painters, 1843.-60.)*, djelo kojim je i privukao percepciju javnosti i kojim je u konačnici otvorio novo razdoblje istraživanja arhitekture. Pošto se oporavio od zdravstvenih tegoba krenuo je na proputovanje po mjestima koja tada nisu bila popularna u tom smislu, otkrivajući tako područja koja su nakon njegovih obilazaka postala poznata. Posjetio je Normandiju, Toskanu i Mletke⁹. Tek nakon boravka u talijanskom gradu Lucci 1845. godine, Ruskina je počelo intrigirati stanje baštine. Ruskin je sredinom 19. stoljeća započeo raspravu o konzervatorskim načelima koja su rezultirala time da je proturestauratorski pokret afirmiran u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća i promijenio je tijek europske povijesti zaštite spomenika. Tijekom tog desetljeća nastala su njegova glavna dijela *Sedam luči arhitekture (Seven Lamps of Architecture, 1849.)* te tri sveska *Mletačkih spomenika (The Stones of Venice, 1851.-53.)*. U tom je periodu zahvaljujući brojnim putovanjima postao svjestan opasnosti restauriranja dijela spomenika koji su uslijed istog gubili svoju izvornu i autentičnu vrijednost. Upravo zahvaljujući njemu je krajem 19. stoljeća riječ *restauriranje* dobila negativan predznak te je zamijenjena riječju *konzerviranje*¹⁰.

Sljedeći Freemanov suvremenik i istomišljenik bio je William Morris, engleski dizajner tekstila, pjesnik, romanopisac, prevoditelj i društveni aktivist. Pod utjecajem Ruskinove sklonosti konzerviranju nasuprot restauriranju, 1877. godine osnovao je *Društvo za zaštitu*

⁵ <https://www.britannica.com/biography/Robert-Adam>, 22.09.2016.

⁶ ŠPIKIĆ, 2009: 139.

⁷ ŠPIKIĆ, 2009: 189.

⁸ ŠPIKIĆ, 2009: 203.

⁹ ŠPIKIĆ, 2009: 227.

¹⁰ ŠPIKIĆ, 2009: 233.

starih građevina (*Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)*), u čijem manifestu napada resturatorski posao kao razaranje i dodavanje, u čemu se nalazi i krivotvorenje. Društvo se zalagalo za poštivanje građevina svih epoha i stilova, a zaštita je pretpostavljena restauriranju¹¹.

Nasuprot pobornicima konzerviranja u Velikoj Britaniji stajali su zagovaratelji restauriranja. Od četrdesetih do šezdesetih godina 19. stoljeća znatno je povećan broj restauratorskih zahvata te rasprave o povijesnim strukturama. Na čelu pobornika restauriranja bio je A. W. N. Pugin kao jedan od prvih koji je krenuo s restauratorskim intervencijama. Budući da njegov rad nije pratio konzistentan ritam, njegove ideje su nastavili utemeljitelji društva *Cambridge-Camden Society* (1839.), John Mason Neal (1818.-69.) i Benjamin Webb (1819.-85.). Ideja Društva bila je prilagoditi crkvenu arhitekturu katoličkom obredu. Optuženi da restauriranje crkava znači i pokušaj restauriranja papinstva, Društvo je ukinuto i ponovno osnovano 1845. godine pod nazivom *Crkveno društvo* (*The Ecclesiological Society*). Politika Društva najčešće je dovodila do rušenja i rekonstrukcija građevina. Jedan od najvažnijih arhitekata ekleziologa bio je Anthony Salvin (1799.-1881.), kojega je naslijedio John L. Pearson (1817.-96.). Pearson je naišao na snažne kritike J. Ruskina i njegovog sljedbenika W. Morrisa. Naredne četrdesete godine 19. stoljeća bile su poprište rasprava, kako u Francuskoj i Italiji, tako i u Engleskoj. Rasprave su rezultirale osnivanjem već spomenutog *Društva za zaštitu starih građevina* 1877. godine.

I sâm E. A. Freeman je reagirao na rasprave, objavivši 1846. godine knjigu *Načela restauriranja crkava*, u kojoj donosi tri pristupa restauriranju: razorni (*destructive*), konzervatorski (*conservative*) i eklektički¹².

3. FREEMANOVA PUTOVANJA

Freeman je Dalmaciju posjetio tri puta. Prvi put u jesen 1875. godine kada, osim u Dalmaciju, putuje u Istru, Trst i Akvileju. Posjet nije bio iz političkih razloga (tada je naime izbila pobuna u Hercegovini pa su Dubrovnik i dubrovačko područje bili puni izbjeglica) koji su u tom momentu zauzimali značaj. Putovanje je isplanirano prije Pobune, kao rezultat tridesetogodišnje čežnje za istraživanjem i željom da vidi i prouči, kako E. A. Freeman piše: „arhitektonska čuda grada Splita“ (*The architectural wonders of Spalato*)¹³, koje do tada nije uspio zadovoljiti.

¹¹ ŠPIKIĆ, 2012: 19.

¹² ŠPIKIĆ, 2009: 212.-217.

¹³ FREEMAN, 1881: 4.

Godine 1877. drugi put je posjetio Dalmaciju, a Grčku prvi put. Iz tog posjeta nema zabilježenih informacija o Dalmaciji i spomenicima. Freeman samo navodi da ju je posjetio.

Treće putovanje poduzeo je 1881. godine. Tada obilazi i dijelove Istre, Albanije i Italije. Tijekom tog putovanja je posjetio dalmatinski otok Korčulu i još jednom Split. Tekstovi iz časopisa *Macmillan* iz rujna 1881. godine, *Pall Malla* i *Saturday Reviewa* potvrđuju informaciju da je bio i na Korčuli i u Splitu.

Na putovanjima je bio s Lordom od Morleya, J. F. F. Hornerom i sa svojim zetom Arthurom Evansom. Freeman spominje kako je upravo Arthur Evans zapazio da u jednoj dubrovačkoj palači (Freeman ne navodi kojoj) nedostaju dva kapitela te ih pronašao i objasnio njihov nestanak, a koji su sami po sebi umjetničko djelo, kao i unutar homogene strukture građevine¹⁴. Nažalost Freeman ne navodi o kojoj je dubrovačkoj palači riječ.

Ilustracije koje je Freeman izradio naišle su na kritiku pa se u ovom slučaju dubrovačke palače odlučio za drugačiji pristup. Djelomično ih je izradio prema vlastitim crtežima i skicama, a djelomično prema fotografijama istih. Također se potrudio napraviti i kronološku lentu kako bi jasnije prikazao glavne povijesne događaje o kojima je pisao.

U opisima svojih putovanja se, osim na Dalmaciju i tamošnje spomenike, dotaknuo se i grada Trevisa, Lombardskog dijela Austrije, Udina i Cividalea.

3.1. Zadar (*Zara*)

Freeman je Zadar posjetio u tri navrata; 1875., 1877. i 1881. godine.

Za Zadar piše da je od svih venecijskih posjeda duž obale jedan od neizbježnih gradova u tom smislu jer je Venecija bila u posjedu Zadra u 13. stoljeću, te kako se povijest Zadra sastoji od osvajanja toga grada između Republike Svetog Marka, Ugarske i hrvatskih kraljeva. Jedino razdoblje kada se Zadar posebno ističe u povijesti je u vrijeme jednog od venecijskih ponovnih osvajanja s miješanom vojskom Republike i Franačkih križara. Nastavlja, kako se, kao i mnogi drugi gradovi Istre i Dalmacije, i Zadar nalazi na uskom poluotoku, protežući se na istok i zapad. S njegove sjeverne strane je uvala koja formira luku, a južno je otvoreno more, odnosno zadarski kanal koji leži između dalmatinske obale i otoka¹⁵.

Freeman opisuje Zadar kao grad s ne previše "impresivnim" (*formidable*) fortifikacijama, novima i starima, grad s mnogo tornjeva od kojih niti jedan ne dominira. Prema uvali se nalaze venecijanska vrata koja svojim oblikom i izgledom podsjećaju na dominaciju Venecije nad ovim krajem. Ulice su uske i popločene. Međutim, napominje kako i Zadar sâm, tako i

¹⁴ FREEMAN, 1881: 5.

¹⁵ FREEMAN, 1881: 77.

ostali gradovi duž dalmatinske obale počinju gubiti taj izrazito talijanski izgled i sve više dobivati i onaj slavenski¹⁶. Arhitektonska struktura zadarskih ulica zaostaje za ostalim gradovima Dalmacije, u smislu arhitektonskih elemenata koji će pratiti venecijanski izgled, na primjer u izgledu i oblikovanju prozorskih otvora, koji će biti prisutni na gotovo svakoj kući. Dakle prema njegovu mišljenju, u Zadru rimska ostavština i nije toliko dominantna. Osim Porta Marine postoje još dva spomenika ostala iz ranijeg razdoblja. Dva samostojeća stupa, jedan pored crkve svetog Šimuna, a drugi u blizini crkve svete Stošije, zadarske katedrale.

Za Freemana najzanimljiviji dio Zadra je onaj vidljiv u crkvenoj arhitekturi i prema njemu zadarske crkve mogu bez problema konkurirati crkvama u bilo kojem talijanskom gradu veličine Zadra.

Zapadno pročelje crkve svete Stošije, zadarske katedrale je opisano i ilustrirano u nemalom broju knjiga, od Gardnera Wilkinsona nadalje. To pročelje je u svom gornjem dijelu oblikovano slijepim arkadama, koje na dva mjesta "prekidaju" dvije superponirane rozete, manja gore i veća dolje. Donji dio pročelja je otvoren s tri ulaza polukružnih završetaka, a središnji ulaz je flankiran s obje strane slijepim lukovima, koji ga naglašavaju. Po svojoj arhitektonskoj strukturi, crkva je velika, ali jednostavna bazilika, na čijem se istočnom kraju nalazi nedovršeni romanički zvonik (slika 6.). U unutrašnjosti, sjeverni i južni brod otvoreni su polukružnim lukovima koji se nižu od samog ulaza do apside crkve. Iznad sjevernog i južnog broda nalazi se otvorena galerija, također otvorena polukružnim lukovima. Zidna ploha iznad galerije otvorena je prozorima polukružnih završetaka, koji propuštaju svjetlost u prostor crkve.

Freeman naglašava kako je unutrašnjost crkve bila uvelike mijenjana, tako da si ne možemo u potpunosti dočarati dojam interijera kakav je bio. Najveća promjena koju Freeman spominje, odnosno moment koji odudara od ostalih elemenata je kor koji je opremljen monumentalnim *cinquecento* sjedalima. Prema Freemanovu mišljenju, taj arhitektonski izbor nikako ne pridonosi savršenom oblikovanju bazilike i podsjeća na izgled Sjevernjačkih crkava. Također u njoj ne nalazi gotovo ništa ranijeg datuma, osim možda nekoliko kapitela koji svojom formom podsjećaju na bizantsko oblikovanje i nekoliko drugih vrsta kapitela, od jednostavnih korintskih do onih sa složenijim oblikovanjem. Isto tako mu se čini kako, gdje god se može naći ponešto finijega rada, Zadrani to prekrivaju¹⁷.

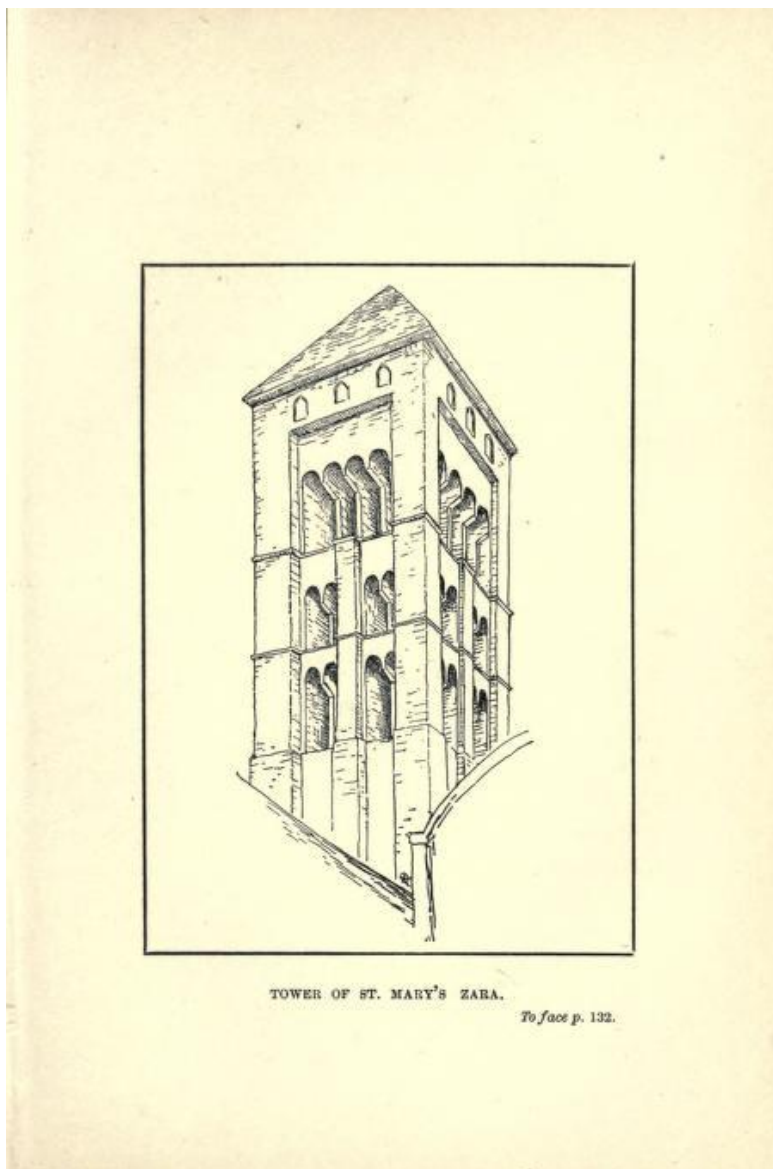
Za Freemana je crkva svete Stošije (12. i 13. stoljeće) daleko od najzanimljivije crkve u Zadru. Među zanimljivije svrstava crkvu svetog Krševana (12. stoljeće), naglašavajući kako je

¹⁶ FREEMAN, 1881: 78.

¹⁷ FREEMAN, 1881: 79.

organizacija prostora ove troaspidalne bazilike savršen; zatim crkvu svetog Šimuna (5.-18. stoljeće); crkvu svete Marije iz razdoblja romanike, jedinu koja ima završeni zvonik u Zadru (slike 3. i 4.). Zvonik je talijanskog, točnije lombardskog tipa, s debelim zidovima. Podigao ga je kralj Koloman, a datira iz 1105. godine. Uz crkvu je sagrađen i benediktinski samostan 1066. godine, za čiju je izgradnju zaslužna zadarska plemkinja Čika, sestra hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV. Kolomana je na izgradnju zvonika potaknula Čikina kći Vekenega.

Kao najzanimljiviji primjerak Freeman navodi crkvu svetog Donata (slika 5.), pišući da će njegovu kupolu, kao i zvonik crkve svete Marije, posjetitelj grada Zadra prvo primjetiti. Crkva svetog Donata datira iz 9. stoljeća i najvredniji je spomenik predromaničkog graditeljstva ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj. Prema predaji sagrađio ju je zadarski biskup Donat. Izvorno je bila posvećena Svetom Trojstvu, a imenom svetog Donata počela se nazivati tek od 15. stoljeća. Po tipu gradnje slijedi oblike dvoranskih crkava kružnog tlocrta od ranobizantskog do karolinškog razdoblja. Ipak, po svojoj gruboj monumentalnosti, neobičnom cilindričnom obliku i dvostrukim unutrašnjim prostorom ističe se originalnošću, bez nekih izravnih uzora. Crkva je građena u maniri starohrvatskih arhitektonskih rješenja s obiljem žbuke i kamena lomljenca. Veći dio arhitektonskog ukrasa, kao i monolitni stupovi u crkvi, antičkog su podrijetla i potječu uglavnom s porušenog rimskog foruma. Kada su zbog istraživanja ogoljeni temelji zgrade, ukazao se cijeli niz tambura rimskih stupova na kojima počiva zgrada crkve izgrađena izravno na ostacima foruma.

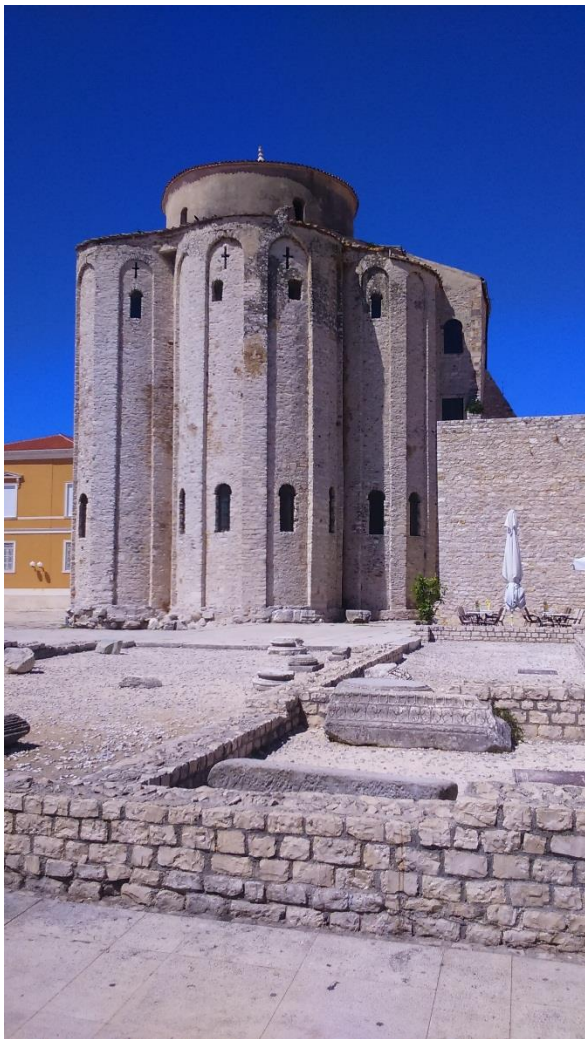
Slika 3. Zvonik crkve svete Marije, Zadar, ilustracija E. A. Freemana

Slika 4. Zvonik i pročelje crkve svete Marije, Zadar, fotografija

Građevnu zamisao crkve čine dvije koncentrične cilindrične zidne konstrukcije oko središnjeg kružnog prostora poput svojih neizravnih uzora – crkve San Vitale u Ravenni i Dvorske kapele Karla Velikog u Aachenu. Širi valjak tvori vanjsko oblo zidno oplošje crkve, kojem su u pravcu istoka dodane tri polukružne apside u punoj visini dvokatnog prostora. Troapsidalno svetište s radijalno postavljenim apsidama kreativan je doprinos koji crkvu čini bližoj srednjovjekovnoj gradnji, nego arhitektonskom izrazu kasne antike. Vanjska ploha zida ukrašena je plitkim lezenama, a s unutrašnje strane polukružnim nišama. Među lezenama raspoređeni su i prozori. Periferni je zid podijeljen na prizemlje i prvi kat. U visini prvog kata periferna je zidna konstrukcija spojena sa središnjim cilindrom, tvoreći tako na prvom katu

galeriju središnjem prostoru. Središnji kružni prostor je jedinstven u punoj visini građevine, a zatvara ga uža cilindrična zidna konstrukcija koja završava središnjim tamburom s krovom u obliku plitkog stošca. U prizemlju se ova konstrukcija oslanja na šest monumentalnih pilona, međusobno povezanih lukovima, i dva monolitna stupa koji se s tri luka otvaraju prema apsidama. Prostorno kretanje je aktivirano i podređeno vertikali središnjeg prostora. Isti se raspored ponavlja i na prvom katu, ali su tamo otvori znatno niži i kretanje je pasivnije. Do galerije (matronej) se stiže zavojitim stubištem koje vodi u njeno predvorje. Crkva ima troja vrata: glavna su postavljena točno nasuprot svetištu, a bočna s njegove lijeve i desne strane. Freeman napominje kako crkva svetog Donata, takozvani i hram božice Junone, gotovo može konkurirati Jupiterovom hramu (3. stoljeće) u Splitu koji se nalazi u zapadnom dijelu Dioklecijanove palače u neposrednoj blizini Peristila.

Slika 5. Crkva svetog Donata, Zadar, fotografija

Slika 6. Zvonik katedrale svete Stošije i dio zvonika crkve svete Marije, Zadar, fotografija

Freeman primjećuje kako je u Dalmaciji talijanska pseudogotika izrazito prisutna, najviše u izgradnji stambenih objekata, dok je u izgradnji sakralne arhitekture (gotovo svih razdoblja) dosta rijetka.

3.2. Split (*Spalato*)

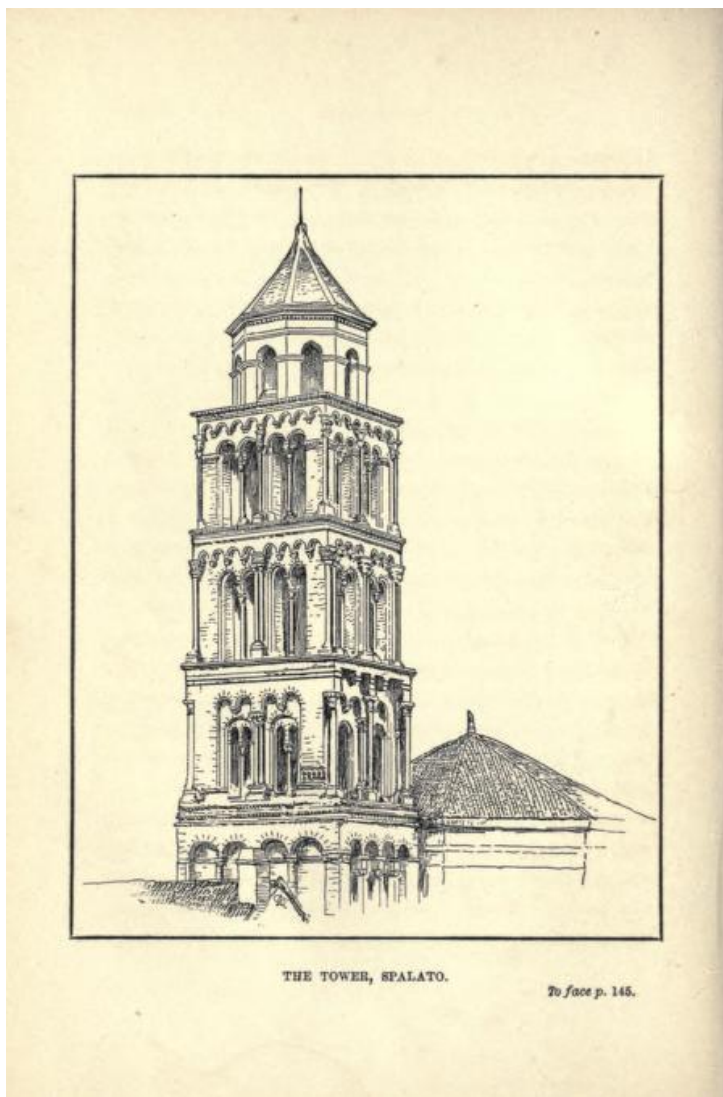
Freeman je 1875. godine posjetio Split kojeg vidi kao glavni centar svih povijesnih i arhitektonskih ispitivanja na dalmatinskoj obali. Pjesnički, ali minuciozno dajući uvid u povijest grada, približava čitatelja i njegovoj tadašnjoj arhitektonskoj strukturi i značaju. Navodi kako je Split najmlađi, ali i najveći rastući grad na dalmatinskoj obali te kako je u prednosti spram Zadra u duhovnom i svjetovnom smislu. Split, po njemu, nadilazi Zadar, ali i sve susjedne gradove kada je riječ o broju stanovnika.

Freeman se prvo osvrnuo na Dioklecijanovu palaču, navodeći kako su od Dioklecijanova doba (vladao 284.-305.g.) zidine ostale u gotovo savršenu stanju te uspoređujući unutrašnji prostor s arhitekturom *chestersa*¹⁸ na britanskom otočju. Unutar zidina je uočio gotovo savršeno očuvane glavne ulice flankirane masivnim arkadama. Navodi kako zidine, kule i

¹⁸ Rimske utvrde opasane zidinama obično u blizini rijeke preko koje bi bio postavljen most. Ti veliki prostori su rimskoj vojsci služili kao mjesta utaborenja, a sadržavali su vojne objekte, kao i objekte ne vojne namjene, naprimjer kupališta (terme), krušne peći, staje za konje, itd.

vrata više odgovaraju onima jednoga grada nego kuće, odnosno da je Dioklecijan, gradeći kuću, sagradio pravi grad (slike 11. i 12.).

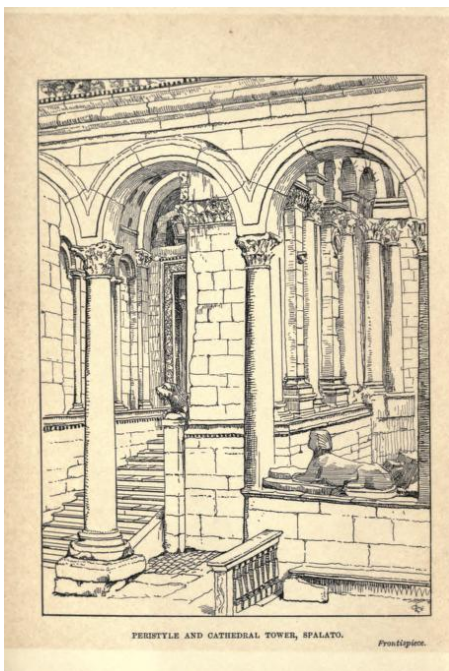
Smatra kako je veliki, ali i najveličanstveniji dio palače ostao sačuvan: Peristil (*The great open court*) koji je postao javni gradski trg (slike 9. i 10.), te Mauzolej i Jupiterov hram na istom koji su sačuvani i prenamijenjeni za potrebe kršćanske liturgije. U blizini Peristila nalazi se i katedrala svetog Dujma, zaštitnika grada Splita, čiji je zvonik nastao u 13. stoljeću (slike 7. i 8.). Autor smatra kako su, zajedno sa zvonikom, to ostale glavne javne gradske građevine te da upravo one smještaju Split na posebno mjesto u povijesti arhitekture. Također spominje kako uz njih jedva i da se mogu primijetiti ostaci venecijanskog, a i ranijih razdoblja, ali da upravo veza između svih tih elemenata tvori epohu u povijesti umjetnosti, kao i općenito u povijesti te i u sâmoj impresiji grada.

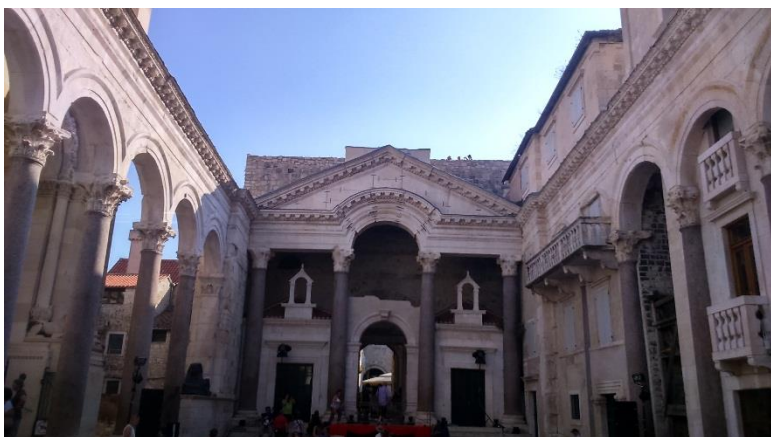
Slika 7. Zvonik katedrale svetog Duje, Split, ilustracija E. A. Freemana

Slika 8. Zvonik katedrale svetog Duje, Split, fotografija

Slika 9. Peristil, Split, ilustracija E. A. Freemana

Slika 10. Peristil, Split, fotografija

Freeman je po drugi puta u posjetu Splitu od 1877. do 1881. godine. Napominje kako se neće posebno osvrnuti na već rečeno, nego kako želi spomenuti nekoliko stvari koje je u narednim posjetima primijetio kao nešto drugačije, nego onda kada je 1875. godine „gotovo na licu mjesta“ (*nearly on the spot*) zabilježio svoje prve dojmove.

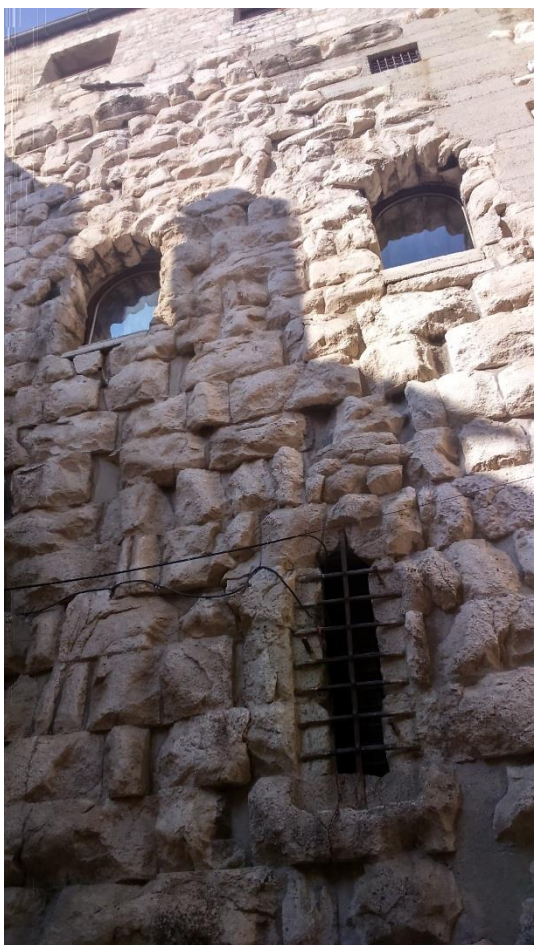

Slika 11. Sjeverni ulaz u Palaču, Split, fotografija

Njegov rad „isključivo arhitektonskog karaktera“ (*a strictly architectural character*), pod imenom *Dioklecijanovo mjesto u povijesti arhitekture* (*Diocletian's Place in Architectural History*), reizdan je u trećoj seriji njegovih *Povijesnih eseja* (*Historical Essays*) kao dodatak eseju pod imenom *Ilirski carevi i njihova zemlja* (*The Illyrian Emperors and their Land*).

Freeman također preispituje i sâmo ime Splita te kaže kako je vođen svojim prethodnicima (Sir Gardner Wilkinson i John Mason Neale) i on sâm bio u krivu, dok mu Arthur Evans nije skrenuo pažnju na ispravne korijene imena Split (*Spalato* nasuprot *Spalatro*). Također se osvrće na povijesni dio vezan uz cara Dioklecijana i kako je spoznao da Dioklecijan nije bio veliki progonitelj te kako bi slijedom toga trebalo ukinuti taj naziv. U svijetlu toga, „mirne duše i utješén“ (*with a great comfort*) nastavlja svoj posjet Splitu. Također odbija govoriti o Dioklecijanu kao o rođenom Salonjaninu. Bio je, kaže, „od Duklja ili Diokleja“ (*of Doclea or Dioclea*), u tadašnjim granicama Crne Gore (*Tzernagora*).

Nastavlja kako je Dioklecijan ili njegov arhitekt otkrio novi tip gradnje koji se temelji na izgradnji lukova izravno iz kapitela stupova. Jedino za klasičarsku kritiku ovakva gradnja označava svu dubinu degradacije u koju je umjetnost uspjela pasti u vrijeme Dioklecijanove vladavine. Za Freemana je pak ovo najveći korak ikad poduzet, začetak svih kasnijih formi u cjelokupnoj arhitekturi oblikovanja lukova: romaničkih, gotičkih ili bilo kojih drugih. Također govori kako ovakav način gradnje nije pronašao niti na jednoj građevini izgrađenoj prije spomenutih splitskih. Međutim, slabe točke koje Freeman nalazi su potpornji u stilu onih u Ravenni kao i bizantski tip dvostrukog kapitela, koji su služili da se delikatni abakus korintskoga kapitela oslobodi težine luka. Smatra kako su robusniji abakusi, u stilu onih u Pisi i Lucci, bili bolje rješenje. Također, delikatni stupovi korišteni u Splitu i bazilikama koje su slijedile taj model onemogućuju upotrebu svodova, što rezultira estetskim osiromašenjem izgleda bazilika. Iako priroda bazilika tog tipa nije dopuštala upotrebu svoda, ipak je taj korak imao utjecaj na kasnije nadsvođene građevine. Naime, kada je izgradnja svodova ponovno zaživjela, kao na primjer u robusnijim oblicima njemačke romanike, arhitekti su spoznali da su luk i njegov nosač, bio to delikatni stup ili masivni zid, dovoljni za svaku umjetničku svrhu, a da se ne upotrebljava (kao u klasičnom rimskom stilu) puki ornament koji ne odgovara prirodi konstrukcije.

Slika 12. Detalj zidina Palače, Split, fotografija

Freeman se prisjeća kako su, za vrijeme njegovih zadnjih posjeta Splitu, Peristil i Mauzolej bili pod skelama i kako je po njemu možda bila greška prenamijeniti Mauzolej u crkvu jer su potrebne izmijene i dodaci sada postali dio povijesti, u koje, smatra, ne treba dirati. Također žali za izvornim kamenom koji je gdjekada morao biti nadomiještan detaljima u gipsu, kako bi se zadovoljio estetski dojam za vrijeme kraljevskog posjeta koji je i zabilježen na ploči na kraju Peristila, a koji nam govori o velikoj odanosti osobi opisanoj kao „Franjo I., car Austrije i kralj Dalmacije“ (*Franciscus Primus, Austria Imperator et Dalmatias Rex*). Osobi koja je ostala zabilježena u Dioklecijanovom vlastitom domu, bila je i njegov posljednji nasljednik. Freeman govori da je, uslijed promjena koje su se događale na Peristilu, rečeno kako je spomenuta ploča prvo skinuta kao (pre)moderna, a potom ponovno stavljena jer je službeni odraz odanosti nadilazio sva razmatranja o tome što je (pre)staro, a što (pre)novo. Međutim, on se protiv toga buni jer smatra kako nije upitno što je moderno, a što ne u gradu kao što je Split. Uspoređuje ovaj slučaj s imaginarnim slučajem da netko odluči „odstraniti zloćudne izrasline“ (*to get rid of some mean excrescences*) grada ili dijelova grada te na taj način ugrozi

i njihovu egzistenciju, odnosno statiku. Ovdje se Freeman otvoreno zalaže za očuvanje i konzervaciju. Naglašava kako i ta ploča obilježava prepoznatljiv karakter Splita, jednako koliko i sâma Palača.

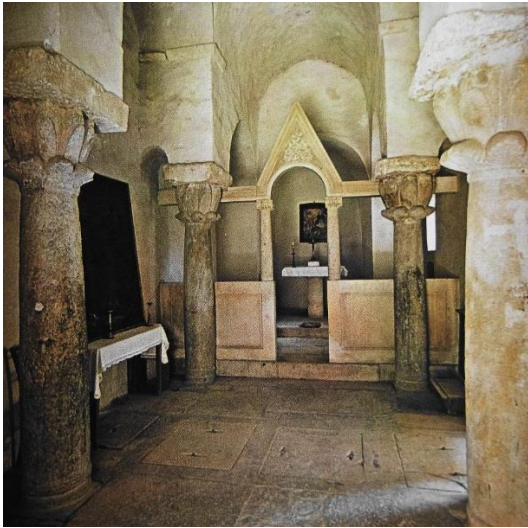
Vraća misli na Palaču i kaže kako se Split ne može pojmiti bez Dioklecijane, kako je ona nešto više od glavnog objekta ili ukrasa grada, više od dvorca ili samostana oko kojih se formiraju gradovi, i ne samo da bez nje grad ne bi nastao i oživio, nego je ona i dalje sâma grad, u smislu u kojem se to ne može reći za niti jednu drugu građevinu igdje drugdje.

Osim Freemana Dioklecijanovom palačom i arhitekturom grada Splita su se iscrpno bavili i drugi Freemanovi suvremenici poput Sir Johna Gardnera Wilkinsona (1797.-1875.), Andrewa Archibalda Patona (1811.-1874.), Jamesa Fergussona (1808.-1886.), Johna Masona Nealea (1818.-1866.) i Thomasa Grahama Jacksona (1835.-1924.), od kojih se Freeman u svom djelu *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice* najviše referira na Wilkinsona.

Freeman nastavlja sa svojom analizom splitskih spomenika. Opisuje Muzej, koji se nalazi u Palači, ali povijesno pripada Solinu; zatim, venecijanski rad vidljiv posvuda, kako unutar tako i van zidina Palače; pa Trg ispred Željeznih vrata Palače, gdje će putnik vjerojatno sjesti na doručak ili kavu, a pogled će mu prirodno biti usmjeren prema Vratima i malom zvoniku na njima, kao i prema ostacima venecijanske lože sa svojim stupovima i širokim, ali ne prerastegnutim šiljastim lukovima. Freeman nastavlja uspoređivati zdanje s engleskim tipom gradskih vijećnica i „zgradama koje okružuju prostor tržnice“ (*market-houses*); spominje i osmerokutni toranj te venecijanske fortifikacije kao zdanja koja vrijedi vidjeti. Također se osvrće na rasprostanjenost crkvenih zdanja, za koja kaže kako ih na prvi pogled u Splitu ima tek nekoliko.

Navodi Mauzolej, koji je odjednom postao metropolitska crkva i Jupiterov hram, sada Baptisterij, te kako daljnje istraživanje neće umanjiti dojam kvantitete, mada će ju gdjekada modificirati u kvalitetu. Nastavlja kako malu, oskvrnutu crkvu koju je za vrijeme posjeta 1875. godine vidio unutar zidina Palače kao dio vojnog objekta, sada, 1881. godine ne može više pronaći. Piše kako mu je rečeno da je crkva izgorjela te da svakako i on sâm primjećuje izgorjelu građevinu, ali da ipak sumnja kako je crkva koju traži možda još uvijek ovdje negdje, samo „zarobljena“ (*imprisoned*) unutar nekih „čudnih instrumenata“ (*queer devices*) austrijske okupacije. Međutim, nastavlja kako su on i njegov suputnik, te 1881. godine otkrili jednu od najzanimljivijih građevina, a koju nisu spazili u ranijim posjetima Splitu. Radi se o malenoj crkvi svetog Nikole (danas svetog Mikule), u predgrađu, na padini brda (slika 13.). Opisuje ju kao vrlo malenu crkvu, primitivnog bizantskog tipa sa četiri najčudnija tipa stupa

koja je ikada vidio. To su stupovi koji imaju jako izražen entazis, i po presjeku više pripadaju egipatskom tipu, nego grčkom, rimskom ili gotičkom.

Slika 13. Unutrašnjost crkve svetog Mikule u Varošu, 9. st., fotografija: Rino Calamaris

Franjevačka crkva i samostan, u podnožju brda, također su vrijedni spomena, a pogotovo stoga što samostan čuva i vrijedan sarkofag.

Što se tiče sâmog dojma grada Splita, Freeman kaže kako se 1881. godine može prošetati obalom, dok su 1877. godine bili potrebni brodovi. Također, 1881. godine se željeznicom moglo doći do Solina, čak i do Šibenika (*Sebenico*), ali ne i do Trogira (*Traila*).

U političkom smislu, primjećuje kako u Dalmaciji još uvijek postoje takozvani *podestà*¹⁹, dok su u Italiji preostali samo sindikati te da su sve ostale gradske starješine samo dio povijesti, baš kao i samo Carstvo.

3.3. Solin (*Salona*)

Freeman posjećuje Solin 1875., 1877. i 1881. godine.

Na početku teksta svraća pozornost na činjenicu kako je vrlo zanimljivo da ime Solin nije izumrlo kao i sâm grad. Nadalje se čudi činjenici da jedan grad poput Solina, nekada jedan od vodećih gradova Rimskoga Carstva, danas čine samo nekolicina razbacanih kuća koje jedva i da zaslužuju naziv selo, te kako je uopće teško zapaziti postoji li u Solinu kakva crkva u

¹⁹ *Podestà* je ime dano nekolicini visokih dužnosnika u mnogim talijanskim gradovima od početka kasnog srednjeg vijeka. Uglavnom se odnosilo na vrhovnog suca grada, odnosno grada države, na kolege na istoj ili sličnoj poziciji u drugim gradovima, ali pod različitim titulom te na lokalnog upravitelja koji je bio predstavnik Svetog Rimskog Carstva. Riječ potječe od latinske riječi *potestas*, što znači moć.

liturgijskoj upotrebi ili ne. Nastavlja međutim, da je Dioklecijan, „taj salonjanin“ (*the citizen and sovereign of Salona*) kako ga Freeman još naziva, a kojega se nazivalo i salonitanskim najvećim sinom, na svu sreću nedaleko od svoga rodnoga kraja odlučio podići kuću, koja je kada je Solin pao 614. godine bila spremna primiti stanovnike Salone i zauzeti mjesto u službi novoga vodećega grada.

Freeman opisuje, Solin leži u samoj unutrašnjosti dubokoga zaljeva koji i nosi njegovo ime, formirajući poluotok na kojem se nalazi Split, a koji je prema otvorenom moru zaštićen otokom Bračem. Solin nije, kao većina starih gradova i kao *chesters* na britanskom otočju, izrastao odjednom u zdanje vojne namjene. Glavni grad Dalmacije je rastao malo pomalo i njegove zidine su formirale elipsu, nepravilan krug, gotovo kao i onaj grada Rima. Freeman nastavlja s opisom puta koji vodi od Splita do Solina osvrćući se na prirodu i povijesna zbivanja ondje tijekom godina. S desne strane puta nailazi na ruševine akvedukta kojim je voda stizala do palače Dioklecijana. Akvedukta koji je kasnije obnovljen i stavljen u upotrebu u kojoj je bio nekada. Antički fragmenti se pojavljuju duž puta kojim prolazi, kao i antički most koji ih vodi preko glavnog toka rijeke Jadro (*Giadro*). Prolaze pored dvorca kvadratnog oblika s kulama na uglovima, kada se napokon nađoše blizu jednih od nekoliko ulaznih vrata Solina, gdje su i započeli svoje istraživanje. Solin se sastojao od dva dijela. U jednom momentu, veliko predgrađe je postalo dijelom samoga grada, unutar zidina. Naišavši na dio zidina koji se proteže u smjeru sjever-jug, Freeman se pita je li stariji zapadni ili istočni dio, odnosno koji od dva dijela predstavlja grad nastao prije Rimskog Carstva, a koji njegovo proširenje u doba istoga. Također, napominje kako ne smatra da su spomenute zidine iz doba prije Rimskog Carstva. Solin je izrastao na starijem naselju koje se ondje nalazilo ranije. Smatra da je spomenuti poprečni zid u jednom momentu bio vanjski te da označava opseg grada u vrijeme kada je građen. Freeman se u ovom trenutku pita koji je dio grada stariji. Onaj istočni, ili zapadni. Navodi kako se prije mislilo da je istočni dio stariji, čemu u prilog ide činjenica da je amfiteatar u krajnjem sjeverozapadnom uglu istočnog dijela dio zidina. Međutim prema autoru, otkriće profesora Glavinića, kustosa ondašnjeg splitskog muzeja, neupitno potvrđuje da je zapadni dio stariji. Naime, otkrio je da se s istočne strane ulaza nalaze dvije kule, jedna kvadratnog, a druga osmerokutnog presjeka, što ukazuje na to da je ta strana bila vanjska te da slijedom toga, zapadna strana mora biti starija, a istočna njen dodatak. Utvrđuje kako je zapadni dio grada bio manji, a onaj vanjski, istočni, veći. Vrata grada su, objašnjava dalje, bila grandiozna i velika, ali nažalost, njeni lukovi su propali i nestali. Ulaz je sagrađen od velikih blokova pravokutnog presjeka u vapnencu koji su obloženi na jedinstven način nekim prirodnim materijalom, a koji jako nalikuju gipsu ili

posebno obrađenom kamenu. Na sjevernom zidu istočnoga dijela grada nalazi se natpis koji obilježava izgradnju ili popravak zida u vrijeme vladavine Antonina²⁰.

Osim gradskih zidina navodi i postojanje „dugačkih zidina“ (*long walls*) koje se protežu od zapadnog dijela grada oko 1,5 km duž ondašnje ceste za Trogir. Opisuje i čistinu na jugozapadnom dijelu grada na kojoj se još uvijek mogu nazrijeti tračnice, kao i puteljci za pješake s obje strane tračnica.

U blizini sjeverozapadnog ugla istočnog dijela grada Freeman navodi kako su otkriveni temelji kršćanskog baptisterija. Baptisterij se nalazi u blizini zidina i glavnih gradskih vrata. Također, nastavlja kako se baptisteriji obično nalaze uz veliku gradsku crkvu. Izgleda kako se u počecima kršćanstva nisu vodili time da crkva bude smještena na nekom istaknutijem mjestu u gradu. Baptisterij i crkva se, dakle, nalaze blizu zidina, baš kao i Lateranska bazilika i baptisterij u Rimu. Ono na što Freeman nailazi su temelji, baze stupova i trijem baptisterija te nadalje navodi kako se kapiteli čuvaju u Muzeju grada Splita. Kapiteli su kompozitnog reda s volutama i grifonima, a donji dio kapitela je bogat ukrasima u obliku lišća bizantskog tipa. Uslijed posljednjih istraživanja jasno je da se izvan zidina nalazila crkva većih dimenzija koja je zamijenila svoju manju prethodnicu te da se sasvim blizu nalazi još jedna, manja crkva. Teoriju postojanja crkve prije bazilike potvrđuje pronalazak nekoliko razina popločenog tla, jedan iznad drugoga, sa sarkofazima u svom istočnom dijelu, i danas vidljivima, s natpisima koji potvrđuju da je najniža razina iz razdoblja Teodozija II.²¹ i Valentinijana III.²² Ovo ukazuje na postojanje kasnije građevine, veće i monumentalnije, ne prije razdoblja vladavine Justinijana²³. Mora da je građevina bila još uvijek relativno nova u momentu kada je Solin pao. Freeman opisuje da je bazilika imala dva reda krupnih stupova koji su, sudeći po međusobnom razmaku, vjerojatnije nosili entablaturu nego lukove. Imala je trijumfalni luk koji je apsidu, smještenu na istoku, dijelio od glavnoga broda i transepta. Na natpisu pronađenom iznad zapadnog ulaza je stajalo: „Dominus noster propitius esto reipublicae Romanae“ (*Gospodin naš neka bude milostiv Rimskoj republici*). Treba također napomenuti da je crkva, prije nego što je srušena, bila renovirana ili korištena u druge svrhe. Kasnije izgrađen zid je prelazio preko zapadne linije bivšega transepta crkve. Dalje od ovih zaključaka Freeman ne želi više pretpostavljati.

²⁰ Rimska dinastija koja označava šestoricu rimskih careva, koji su vladali od ubojstva Domicijana 96. godine do ubojstva Komoda 192. godine. Među Antonine obično se ubrajaju Nerva, Trajan (98.-117.), Nervin posinak; Hadrijan (117.-138.), rođak i zatim Trajanov posinak; Antonin Pio (138.-161.), Hadrijanov posinak; Marko Aurelije (161.-180.), posinak Antonina Pija; Komod (180.-192.), sin Marka Aurelija i Lucije Ver (161.-169.), koji je neko vrijeme bio suvladar Marka Aurelija. Antonini se još nazivaju i Antoninska dinastija.

²¹ Car Istočnog Rimskog Carstva od 408. do 450. godine

²² Car Zapadnog Rimskog Carstva od 424. do 455. godine

²³ Car Istočnog Rimskog Carstva od 527. do 565. godine

Zapadno od baptisterija, ali dovoljno daleko da nisu u nikakvoj vezi, nalazi se mala, ruševna crkva koja je vjerojatno bila kvadratnog tlocrta, sa stupovima na istoku i apsidom na sjeveru. Kao i u spominjanoj većoj crkvi, i u ovoj su pronađeni sarkofazi različitih vrsta i dimenzija. Međutim, zaključuje kako to nikako nije mogla biti glavna crkva grada Solina.

Opisuje arheološka iskopavanja izvan grada na sjeveru koja su bila u tijeku za vrijeme njegovog posjeta te kako su arheološki timovi otkrili mjesta ukapanja pokojnikâ i druga crkvena zdanja. Osim u crkvama, ostaci tog bogatog razdoblja za Solin nalaze se razbacani po prostoru koji je nekoć bio grad, ali većina se, što grobnica, što ostale arhitekture, nalazi u Muzeju grada Splita. Mogu se vidjeti grobnice vrhunske izrade, kako pretkršćanske tako i kršćanske, kao i veličanstveni kapiteli iz baptisterija. Tu su i prodavaonice natpisa, latinskih i grčkih. Međutim, jedan pretkršćanski sarkofag se ne nalazi u Splitu, nego nedaleko od Splita jer ga se zbog toga što je bio isklesan u vapnencu nije moglo prenijeti. Taj je sarkofag opisao Sir Gardner Wilkinson. Na jednoj strani su prikazani Herkulovi podvizi, a „neobično je“ (*oddly*) kaže Freeman, prenamijenjen u oltar posvećen Svetom Papi Caiusu²⁴. Drugi sarkofag iz kršćanskoga razdoblja, također od velikoga značaja, čuva se u klausturu Franjevačke crkve u Splitu. Na njemu je prikazan prelazak preko Crvenog mora. Faraon izgleda kao da se nalazi u rimskoj pobjedničkoj povorci u bojnim kolima gazeći kotačima vodu pod sobom. Njegovi ratnici ga slijede, odjeveni također kao rimljani ili kao Albanci u drevnim *fustanellama*²⁵. Freeman ovdje ostavlja daljnju raspravu oko prikazane odjeće egiptolozima. Nastavlja dalje, prikazano more je vrlo usko. Guta egipćanska bojna kola s lakoćom, spašeni židovi stoje na drugoj strani obale, a Mirjam, Mojsijeva sestra, samo što nije počela pjevati pjesmu zahvalnicu. Bez obzira što je tema očigledna, čini se da nitko baš nije razumio o kojoj je temi riječ do 1818. godine, kada je to otkrila i zaključila uzvišena članica kraljevske delegacije. To je bila supruga čovjeka koji je pripadao lozi posljednjeg nasljednika Dioklecijana.

Freeman nastavlja kako se ne smije zaboraviti da je Solin, u vrijeme Rimskog Carstva, bio i jedna od vodećih luka na Jadranu, kao i jedan od glavnih sjecišta između njegove istočne i zapadne strane. Solin je bio grad od velikoga značaja, što potvrđuje i aktivna izgradnja crkvene arhitekture te visoki položaj njegovih biskupa. Kao i susjedne zemlje i gradovi, i Solin je prošao kroz različita razdoblja vladavina, prvo Odoakara²⁶, a zatim Teodozija II., te je

²⁴ Rimski Papa od 283. do 296. godine

²⁵ Tradicionalni odjevni predmet koji nalikuje na kruti, bijeli kilt, a koji su nosili muškarci i ratnici u zemljama jugoistočne Europe, najviše u Grčkoj i Albaniji te najčešće povodom vojnih ceremonija.

²⁶ Poznat još i kao Odoacer ili Odoacrius (435.-493.) je bio germanski vojskovođa koji je 4. rujna 476. svrgnuo Romula Augustula (posljednjeg zapadnorimskog cara), te postao prvi barbarski vladar Italije. Odoakar je formalno priznavao vlast Julija Nepota (posljednjeg priznatog zapadnorimskog cara), a nakon njegove smrti

također bio prvi grad koji je vraćen u granice Carstva u vrijeme Justinijanovih ratova. Po Freemanu, 5. stoljeće je bilo i posljednje u smislu razvoja i rasta Solina. Sljedeće stoljeće pripada vremenu kada to područje postaje Ilirija. Solin je pao u ruke barbara koji su uništavali i pljačkali, te grad doveli u stanje u kojem je i sada. Od 7. stoljeća nadalje Solin je prestao postojati kao grad, međutim kuća koju je izgradio Dioklecijan je poslužila kao utočište za sve one koji su ostali bez doma. Za grad koji je nekoć bio velik i sjajan, tada se sve promijenilo iz temelja.

3.4. Trogir (*Trau / Trail / Tragurium*)

Nakon Solina Freeman je posjetio Trogir 1875., 1877. i 1881. godine. Utvrđuje da je u jednom trenutku postao rimski grad, no kako je moć Bizanta slabila, također je potpao pod vlast Mađarske i Venecije, dok 1420. godine nije konačno potpao pod vlast Venecije. Trogir je bio pod Mađarskom u momentu kada je u 13. stoljeću sagrađena trogirskakatedrala, za koju se i smatra kako u nekim elementima podsjeća na monumentalne mađarske crkve iz tog razdoblja (slika 14.).

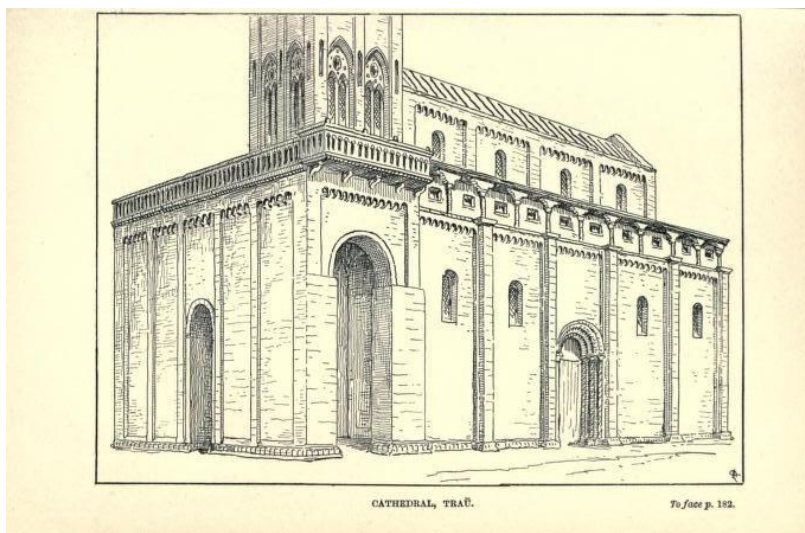
Došavši u Trogir Freeman ga opisuje kao grad koji pripada „starom svijetu“ (*an old-world place*), grad u kojem će se, zahvaljujući njegovoj jedinstvenoj poziciji, naći veliki broj uskih uličica, uobičajenih za dalmatinske gradove, što je ovdje doseglo ekstrem. Vijugavi prolazi i tamni lukovi i svodovi daju gradu više turski negoli venecijanski izgled. Usredotočuje se na ornamentirana vrata i prozore za koje kaže da su svojim oblikom napredniji od već poznatih venecijansko-gotičkih formi. Neki oblici su izvorno romanički. Od venecijanskih ostataka sačuvan je dvorac, koji se nalazi na jugozapadnoj točki trogirskog otoka. Dvorac je građen u stilu crkve svetog Marka u Veneciji čija je glavna odlika toranj nepravilnog osmerokutnog oblika, jedinstveno i ingeniozno nadsvođen. Od građanske arhitekture Freeman ističe venecijansku ložu, za koju kaže da ju je zatekao u prljavom i zapuštenom stanju. Međutim, na njenom istočnom dijelu uočava element koji oblikom podsjeća na oltar, posvećen, ne evanđelistu, nego njegovom lavu, a koji ustvari predstavlja sudačko prijestolje predstavnika Republike u Trogiru. Zdanje je renovirano nekoliko puta, a posljednja renovacija je izvedena početkom 17. stoljeća. Sačuvana je kolonada, čiji su dijelovi sa svakom novom renovacijom zamijenjivani materijalima daleko ranijeg datuma. Neki kapiteli su iz kasnijih razdoblja, međutim jedan je izvorno korintskog tipa, srodan onima na Dioklecijanovom Peristilu. Još jedan kapitel je prekriven formama u obliku lišća koji više podsjećaju na bizantski, nego na

480. i vlast bizantskog cara Zenona. Car Zenon ga je proglasio vojnim zapovjednikom (dux) Italije, te ga uvrstio među patricije. Iste 480. godine Odoakar se proglašava kraljem Italije.

klasični tip ukrasa. Na svakoj strani lože stoje, u međusobnom kontrastu, dvije najvažnije sakralne građevine Trogira, od kojih je jedna skrivena od pogleda, dok se druga vizualno nameće kao jedan od glavnih ukrasa grada. Kao glavni arhitektonski ukras grada Freeman navodi bivšu katedralu, a danas „samostansku crkvu“ (*collegiate church*) iz 13. stoljeća, sa zvonikom iz 14. ili 15. stoljeća. No, trogirski zvonik nije samostojeći, kao što su zvonici u Zadru i Splitu. Do polovice svoje visine čini dio tijela crkve, odnosno zauzima njen sjeverozapadni ugao, a bilo je predviđeno da čini dio para zvonika. Prema natpisu na južnom ulazu, zvonik je nastao 1215. godine, dok natpis na velikom zapadnom ulazu navodi 1240.-u kao godinu nastanka i ime Radovan (*Raduanus*) kao ime njegova autora. Građevina je jedan od najboljih i najdovršenijih primjera talijanske romanike, a jedan je od brojnih primjera zakašnjele pojave oblika tog stila u Dalmaciji. Više je nego očito da je toranj kasnijeg datuma, budući da sadrži specifične oblike venecijanske gotike. Unutrašnjost crkve je „zapanjujuća“ (*striking*), sa polukružnim lukovima koji počivaju na masivnim stupovima kvadratnog presjeka, više njemačkog negoli talijanskog karaktera te sa klerestorijem i svodovima unutar kojih prodiru polukružni i šiljasti lukovi. Primjećuje da su propovjedaonica, klupe, kao i ostala crkvena oprema dojmljivi primjeri stila, a troapsidalni završetak crkve na istoku ukazuje na jednostavni romanički stil u svoj svojoj čistoći oblika. Međutim, pravi ponos Trogira nalazi se na suprotnoj strani crkve, na zapadu. Veličanstven portal nosi bogatu i raznoliku skulpturalnu izvedbu. Biblijske scene na timpanu, prikazi životinja, skulpture Adama i Eve, figure s turbanom u čučnju,.. Čudesan spoj arhitekture i skulpture ovdje čini savršenu cjelinu, bez obzira na to što je jasno da „nije sve na svome mjestu“ (*everything is not exactly in its right place*), odnosno da su se tijekom vremena dogodile preinake na ovom umjetničkom djelu.

Freeman preporuča da se detaljni opisi portala i crkve prouče u Eitelbergerovoj²⁷ detaljnoj monografiji.

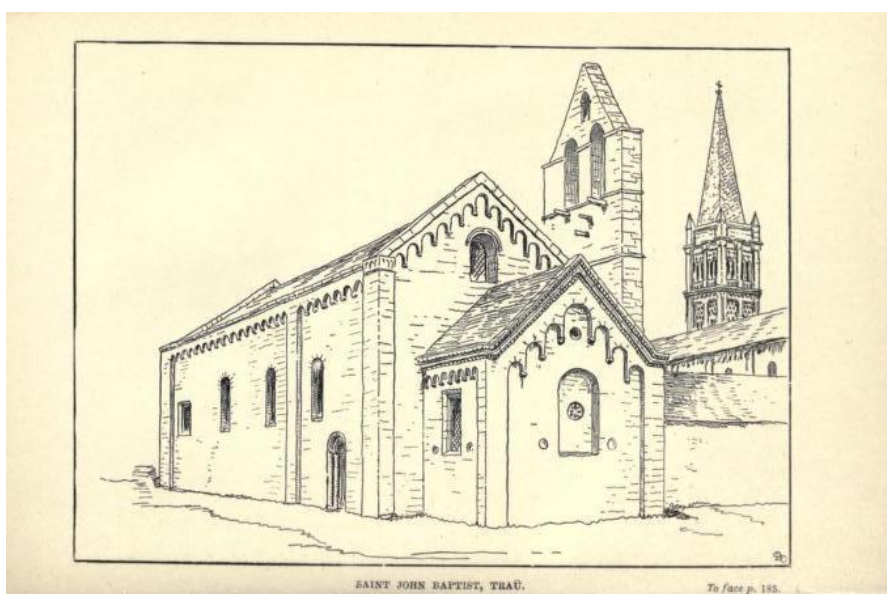
²⁷ Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817.-1885.) je bio austrijski povjesničar umjetnosti, osnivač i prvi profesor povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Beču, te se smatra začetnikom bečke škole povijesti umjetnosti. Pisao je o hrvatskim spomenicima: *Srednjovjekovni spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku (Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa, 1861)*. Utjecao je na Izidora Kršnjavoga.

Slika 14. Katedrala, Trogir, ilustracija E. A. Freemana

Katedrala, međutim, nije jedino crkveno zdanje koje se može vidjeti u Trogiru. Sa druge strane venecijanske lože nalazi se već spominjana crkva, skrivena među ostalim zgradama na trogirskom trgu, koja je također od velike važnosti i koja nosi još čišće značajke romaničkog stila. To je mala, napuštena crkva svetog Martina, sada crkva svete Barbare. Njena visina, kao i visina podnožja stupova u unutrašnjosti su jedan od najdojmljivijih primjera romanike.

Osim crkve svete Barbare, jugoistočno od Katedrale nalazi se još jedna mala, romanička crkva, gotovo jednako dojmljivog eksterijera kao što je to Sveta Barbara u interijeru. To je crkva svetog Ivana Krstitelja, koja osim što ima istočni dio kvadratno završen, stilski pripada tipičnoj romaničkoj crkva manjih dimenzija (slika 15.).

Slika 15. Crkva svetog Ivana Krstitelja, Trogir, ilustracija E. A. Freemana

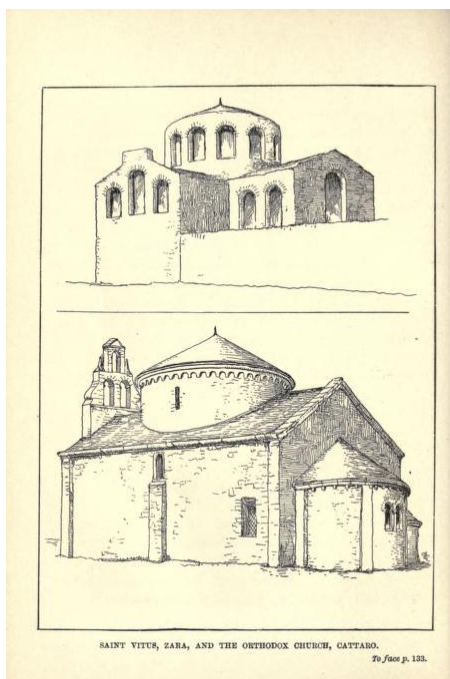
Nedaleko od spomenutih je i Benediktinski samostan svetog Nikole, skriven među uskim uličicama, a kojega je 1064. godine osnovao sveti Ivan Trogirski (*John Orsini*). Freeman napominje kako treba obratiti pažnju, ne samo na crkvu, nego i na susjedne zgrade. Ondje se, osim nekoliko lijepih venecijanskih prozora i vrata, nalazi i arkada koja izgleda kao izvorno djelo romaničkog razdoblja.

Izvan zidina grada, u smjeru venecijanskoga dvorca, smješteno je još nekoliko crkava, od kojih jedna, spojena sa zdanjem koje pripada redu dominikanskih redovnica, iznenađuje svojim izgledom jer podsjeća na engleske crkve tog tipa.

Freeman opisuje Trogir kao „neobičan, maleni grad-otok“ (*strange little island city*) prepun starina.

3.5. Kotor (*Cattaro*)

Freeman je posjetio Kotor 1875. godine i opisuje ga kao mali grad u kojem se još uvijek osjeća venecijanska tradicija kao i u ostalim gradovima Dalmacije koje je posjetio. Također opisuje zidine utvrde koje se pružaju duž planine, a ono što ga je najviše zaintrigiralo jesu crkve koje u Kotoru ne predstavljaju samo jednu vjeroispovijest, kao na primjer u Splitu ili Dubrovniku (slika 16.). Ovdje se, osim katoličke vjeroispovijesti, može naći i pravoslavna. Također spominje kako se u ovom djelu zemlje, a i u sâmom Kotoru više osjeća slavenski, negoli talijanski element.

Slika 16. Crkva svetog Vida, Zadar; Pravoslavna crkva, Kotor, ilustracije E. A. Freemana

3.6. Korčula (*Curzola*)

Korčulu je Freeman posjetio 1881. godine.

Zabilješke svog posjeta započinje opisom prirode i povijesnim kontekstom. Ono što Freeman prvo primjećuje jest lik krilatog lava, odnosno simbol Venecije, za koji kaže kako ga ni u jednom gradu nije vidio na više mjesta nego ovdje te slijedom toga zaključuje da je Korčula zaista primjerak venecijanskoga grada. Zanimljivo je kako su nestali gotovo svi elementi ranijih razdoblja, prije venecijanske okupacije 1420. godine. Nekadašnja katedrala je jedina građevina u Korčuli koja po svojim obilježjima izgleda kao da bi mogla datirati iz razdoblja prije 1420. godine, ali prema dokumentaciji koja je vrlo oskudna, Freeman nailazi na informaciju da crkva sigurno nije izgrađena prije 13. stoljeća. U prilog teoriji da je katedrala iz venecijanskoga razdoblja ide i tendencija da se na ovim prostorima dugo zadržavaju arhitektonske karakteristike razdobljâ. Katedrala je trobrodna bazilika koja na svojoj istočnoj strani završava s tri polukružne apside. Na sjevernoj strani građevine nalazi se zvonik. U unutrašnjosti, arkade su formirane šiljastim lukovima koji leže na stupovima s detaljno izrezbarenim kapitelima, bogato ukrašenim listolikim oblicima. Iznad arkada je mali triforij i par polukružnih lukova iznad svake osi šiljastog luka, a iznad kojih je klerestorij otvoren prozorima koji su iznutra okrugli, dok su izvana u obliku širokih, šiljastih lukova, s odrezanim vrhom. U nastavku Freeman pokušava zaključiti kojem točno tipu pripadaju kapiteli te ih i opisuje kao prilično masivne i nedvojbeno srednjovjekovne. Oni na sjevernoj strani crkve imaju ljudske figure koje se izmjenjuju s formama lišća, a četiri nose simbole četvorice evanđelista. Ovdje ponovno uočava lava kao simbol svetog Marka, ali samo u spomenutoj kombinaciji. Eksterijer crkve je sa svoje zapadne strane oblikovan zvonikom koji nije samostojeći, a što bi odgovaralo talijanskom načinu oblikovanja pročelja. Završni dio zvonika, koji se sastoji od parapeta, lanterne i kupole je raskošno i graciozno umjetničko djelo renesanse. Osim što je zvonik kruna crkve, također je i kruna sâmoga grada. U osi iznad ulaznih vrata smještena je rozeta. Freeman napominje kako to nije tek običan vitraj, nego primjerak koji bi mogao konkurirati engleskim ili francuskim tipovima vitraja. Ulaz opisuje kao „zanimljiv primjer“ (*curious example*) superponiranja kvadratno oblikovanog nadvratnika, šiljastog i polukružnog luka. Ispred tranzene s perforacijom četverolisne djeteline koja je smještena u polje u obliku šiljastog luka iznad kvadratno oblikovanog nadvratnika nalazi se skulptura biskupa. Ulaz je, u visini skulpture biskupa, flankiran sa dva postolja na kojima se nalaze skulpture lavova. Ovdje su lavovi bez krila i ne nose stupove kako je uobičajeno, nego su oni sami ukras. Na vrhu pročelja ispod zabata, krovni je vijenac bogato ukrašen.

Fortifikacije Korčule nisu masivne kao dubrovačke pa ne zaklanjaju pogled na grad. One su slikovite srednjovjekovne zidine raščlanjene okruglim tornjevima, na kojima se mogu naći krilati lavovi. Takav krilati lav se također nalazi na loži u blizini morske obale, na građevini čije je stupovlje teško opisati, a koji su vrlo vjerojatno kasnijeg datuma. Podupiru drveni krov građevine bez lukova ili entablature. Freeman opisuje i fragment skulpture koji se nalazi preko puta lože, a koji predstavlja lava i žensku figuru, možda sirenu.

Također, spominje prikaz lava koji je smješten iznad ulaznih vrata u grad koja datiraju iz 1643. godine, s ulaznim dijelom četvrtastog oblika, a iznutra oblikovan bačvastim svodom šiljastoga presjeka. Na vratima se nalazi natpis koji spominje grčkog junaka Antenora Trojanskog²⁸ kao osnivača Korčule, kao i venecijanskoga vladara Giovannija Battistu Grimanija²⁹. S desne strane se nalazi niz natpisa koji su pomno izgrebani, a vezano uz njih postoje mnoga nagađanja i predaje. Freeman pretpostavlja kako je to vjerojatnije djelo francuskih negoli austrijskih osvajača.

Ušavši u grad, Freeman prvo nailazi na gradsku Općinu. Opisuje ju kao mješavinu stilova, najvjerojatnije djelo nastalo u 17. stoljeću. Stupovi i polukružni lukovi podupiru prozore kvadratnog oblika. Nasuprot Općine smještena je mala crkva posvećena svetom Mihovilu, za koju se govori kako je prenamijenjena za potrebe pravoslavne liturgije. Freeman napominje kako nije uočio karakteristike koje bi upućivale na spomenuto, osim male kupole iznad oltara. Nastavlja kako se u Korčuli mogu vidjeti i brojni balkoni, različitih oblika i veličina. Kuće nasuprot katedrale nose karakterističan izgled lokalnog stila, koji još više dolazi do izražaja na kućama u unutrašnjosti grada, gdje se gotovo na svakom koraku naiđe na zanimljiv detalj, a pogotovo u oblikovanju prozorskih otvora. Čini se da se toliko pažnje koliko se posvetilo u oblikovanju prozora nije posvetilo i oblikovanju vratâ. Na istom zdanju se mogu naći vrlo jednostavno oblikovana vrata, dok su prozori vrlo vješto i detaljno osmišljeni i ukrašeni. Većina prozora ima završetak polukružnog oblika, s-linije ili u obliku šiljastog luka, i gotovo uvijek u obliku venecijanske trolisne djeteline te stranice prozorskih otvora oblikovanih kao pilastri. Sudeći prema načinu oblikovanja arhitektonskih elemenata, Freeman zaključuje kako je velika većina arhitekture u Korčuli nastala nakon venecijanske okupacije i tijekom 16. i 17. stoljeća. Daljnji Freemanovi opisi su usmjereni ka ukazivanju na relativno siromaštvo

²⁸ Legenda govori da je grad Korčulu osnovao Antenor, trojanski ratnik u 11. stoljeću prije Krista. Za vrijeme Trojanskog rata, kada su Grci pomoću lukavstva s drvenim konjem ušli u sam grad Troju, Menelaj je objesio leopardovu kožu na vrata Antenorove kuće kao znak da je treba poštediti. Antenor, njegova žena Teana i njegova četiri sina mogli su slobodno otići i ponijeti sa sobom sva svoja dobra. Otplovili su Menelajevim brodom i prvo se nastanili u Kireni, zatim u Trakiji i onda uputili prema Jadranu. Jedna od prvih postaja bio im je otok Korčula, gdje je Antenor s ostalim bjeguncima iz Troje osnovao grad. Latinski tekst na kamenoj ploči iz 16. stoljeća na ulazu u stari grad Korčulu sa zapadne obale spominje Antenora kao osnivača Korčule.

²⁹ G. B. Grimani je bio talijanski vojskovođa u 17. stoljeću.

stanovnika Korčule te govori kako prednost tog siromaštva leži u tome da zdanja, koja nažalost propadaju jer nema sredstava za njihovu obnovu, na taj način ipak ostaju konzervirana i netaknuta.

Spominje i dva samostana koji se mogu uočiti s male udaljenosti od grada. To je samostan svetog Nikole koji je smješten na sjeverozapadnoj obali grada, a koji dominira gradskom vizurom gledanom s mora, međutim koji razočarava kada mu se približi jer su prozori kružnog oblika jedini preostali srednjovjekovni elementi. Samostan ocrtava karakteristike lokalnih tendencija, koje Freeman uspoređuje s nekim arhitektonskim ostvarenjima na britanskom otočju. Drugi samostan je smješten na otočiću Badija preko puta korčulanske obale. Nekadašnji benediktinski, kasnije franjevački samostan po Freemanu ne donosi ništa više od prethodnog u smislu jasnih karakteristika razdobljâ. Samostanska crkva je mješavina stilova, a prema natpisu iznad jednog od ulaza datira iz 1477. godine. Ovaj ulaz ima ravni nadvratnik i izgubio je svaku srednjovjekovnu karakteristiku. Klaustar je pak, opisuje Freeman, hvalevrijedan primjerak sa stupovima i trolisno oblikovanim lukovima koji bi u drugim zemljama bili pripisani ranijem datumu.

3.7. Dubrovnik (*Ragusa*)

Freeman je posjetio Dubrovnik 1875., 1877. i 1881. godine.

Savjetuje da, kako bi se doživio pravi dojam Dubrovnika, mu je bolje prići s mora te da prvi susret Dubrovnika i putnika s morske strane u čovjeku pobuđuje divljenje. Dojam Dubrovnika je, nastavlja, apsolutno najveličanstveniji. Veličanstveniji nego dojam bilo kojega grada na dalmatinskoj obali. Dubrovnikom ne dominiraju jedna ili dvije istaknutije građevine, nego je vizura cijeloga grada ta koja ostavlja čovjeka bez daha, grad koji nikad nije potpao pod vlast bilo Venecije bilo Turaka. Grad koji je tijekom povijesti bio samostalan i nezavisan. Preživio je podijelu Bizantskog Carstva, kao i trenutak kada je Bonaparte stariji³⁰ objavio da Dubrovačka Republika više ne postoji.

Freeman nastavlja da se Dubrovnik ne nalazi niti u dubokoj uvali kao na primjer Kotor, ili u zaljevu kao Split, niti na poluotoku na kakvom se nalazi Zadar³¹. Dubrovnik se nalazi na poluotoku okruženom brdima, stijenama i uvalama, nudeći „odvažno pročelje“ (*a bold front*) svoj snazi otvorenog mora ispred sebe. Samo se jedan otok, „kao čuvar usidren“ (*like a guard-ship anchored*), nalazi ispred grada. To je otok Lokrum, kojega Freeman spominje pod

³⁰ Joseph Bonaparte (španjolski José I, puno ime Joseph Napoleon Bonaparte), kralj Napulja i kralj Španjolske. Stariji je brat francuskog cara Napoleona Bonaparte, koji ga je i postavio za kralja Napulja (1806.–1808.) te španjolskog kralja (1808.–1813.).

³¹ FREEMAN, 1881: 128.

imenom *La Croma*. Pišući dalje, Freeman opisuje Dubrovnik kao grad koji nije samo okružen morem, nego i planinama, čije se padine osjećaju već na ulicama grada.

Freeman je stigao i do Gruža. Gruž je naselje u Dubrovniku izvan zidina staroga Grada gdje su građene vile i ljetnikovci. Luku Gruž Freeman opisuje kao slikoviti raj dalmatinskih obilježja koja leži u uvali, na rubu između mora i planina. Idući putom koji također nudi pogled i prema moru i prema planinama te vijuga pored vila i kapela i postupno raste u predgrađe koje se proteže do zidina. Prema Freemanu, ovdje se mogu vidjeti ruine kuća, kuća koje su u istom stanju već gotovo sedam stoljeća³².

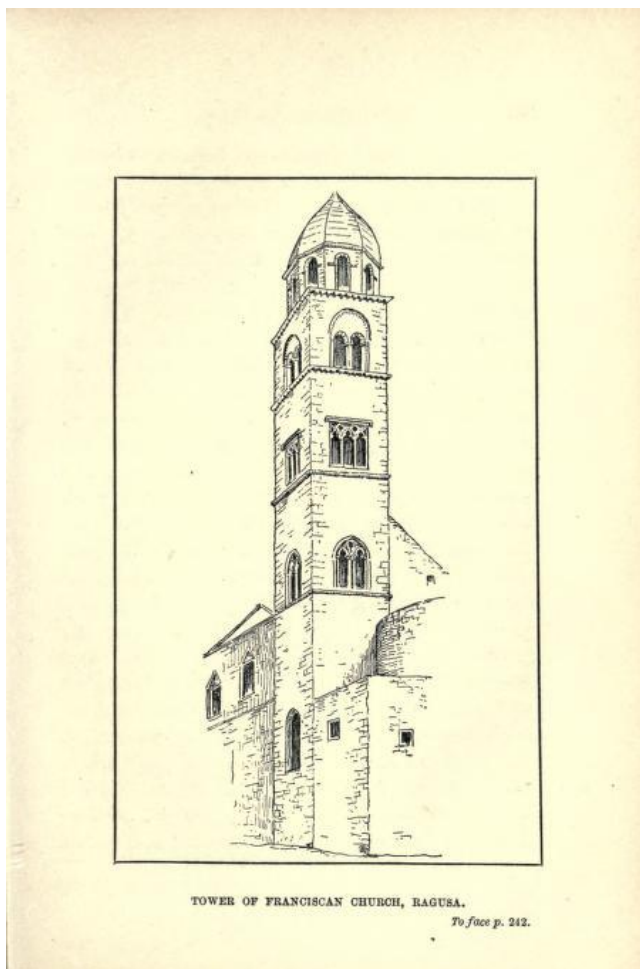
Izgradnju dubrovačkih gradskih zidina Freeman smješta u razdoblje između srednjega vijeka i „modernog doba“ (*between medieval and modern*). Prošavši kroz glavna gradska vrata Freeman se našao na Stradunu, glavnoj gradskoj ulici u koju se ulijevaju ostale, manje ulice Grada. Stradun, piše, ima dva kraja i oba završavaju gradskim vratima. Uočio je lik svetog Vlaha kao zaštitnika Dubrovnika čije se relikvije, među ostalim dragocjenostima, čuvaju u bogatoj riznici dubrovačke katedrale svete Marije. Freeman također i spominje veliki potres koji je zadesio Dubrovnik 1667. godine i koji je uništio veliki dio dubrovačkoga staroga Grada³³ te kako je zbog potresa većina građevina unutar gradskih zidina morala biti obnavljana, međutim spominje i kako je dosta arhitekture ostalo sačuvano.

Dalje u tekstu bavi se detaljnije opisom građevina grada Dubrovnika gdje je i napomenuo kako se, koliko on zna, u radovima engleskog govornog područja nigdje ne opisuju detalji gradske i privatne arhitekture. Također je, piše, i u crkvama ostalo dosta arhitekture od prije potresa.

Posvećuje se detaljnom opisu franjevačke i dominikanske crkve. Prva se nalazi na glavnoj ulici, a potonja u blizini istočnih gradskih vrata. U najmanju ruku samo dijelovi zvonika obaju crkava datiraju iz vremena prije potresa. Na franjevačkoj crkvi se točno vidi linija razdvajanja između starijeg zvonika i crkve, s tim da su gornji dio zvonika i kupola vjerojatno kasniji, a ako i jesu, savršeno je uhvaćen duh arhitekture od prije potresa (slika 17.). I franjevački i zvonik dominikanske crkve su prema Freemanu u stilu rane romanike.

³² FREEMAN, 1881: 129.

³³ FREEMAN, 1881: 130.

Slika 17. Zvonik franjevačke crkve, Dubrovnik, ilustracija E. A. Freemana

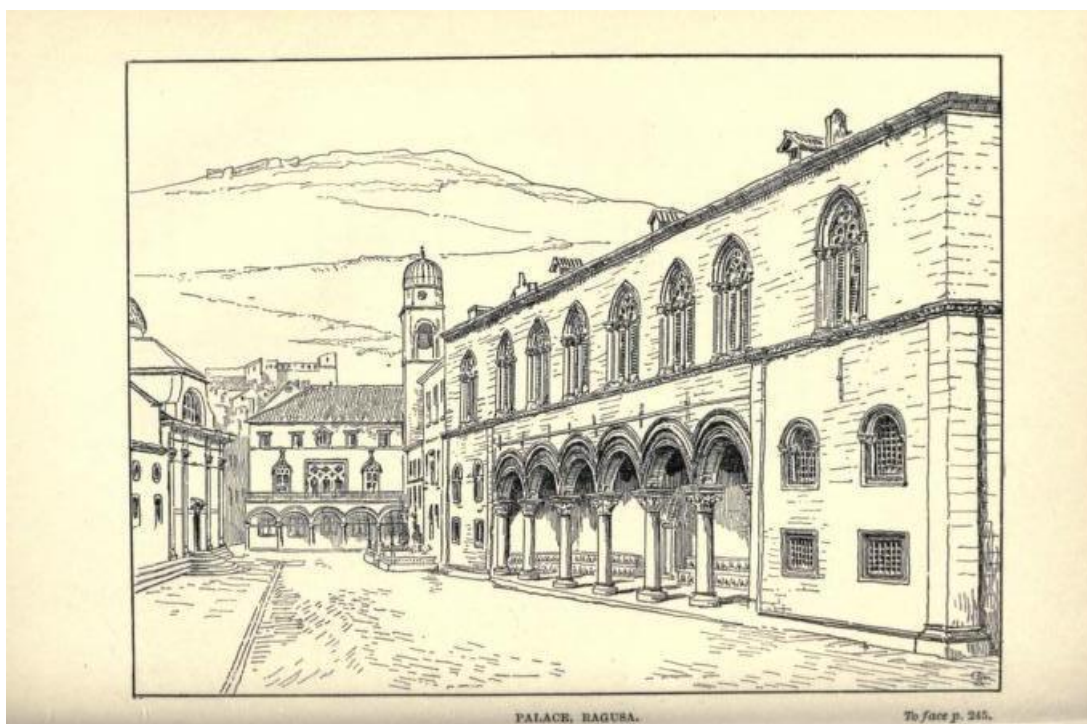
Navodi kako su i na dominikanskoj crkvi vidljivi detalji u stilu talijanske gotike što upućuje na to da su nastali prije potresa, a klaustar dominikanskog samostana je, po njemu, jedan od najboljih primjera tog stila.

No, kao važniji u povijesti dubrovačke arhitekture, navodi klaustar franjevačkog samostana, koji stilski pripada razdoblju romanike. Opisuje ga kao nešto profinjeniji primjer romaničkih klaustara i primjer dugotrajnog očuvanja oblika ranijih stilova u Dubrovniku.

Za Freemana glavna značajka dubrovačke arhitekture leži u njegovim gradskim i privatnim građevinama koje po njemu, zajedno sa crkvenom arhitekturom, spadaju među najbolja ostvarenja talijanske gotike.

Dubrovački primjeri renesanse nadmašuju sve druge primjere pa čak i talijanske. U minucioznoj analizi detalja smatra kako Dubrovnik „vodi“, dok Venecija prednjači u općem dojmu izgleda grada.

Posvećuje se i opisu Kneževa dvora (*The Palace of the Ragusan Commonwealth*³⁴) (slika 18.). Započete 1388. a dovršene 1435., autor nastoji dati naziv stilu ove „jedinstvene građevine“ (*this most remarkable building*). Kad se radi o arkadama, zaključuje da se radi o romaničkom stilu „u svojoj istini i ljepoti“ (*in all its truth and beauty*), dok za ostalo smatra kao ne prati kvalitetu izrade istih. Za prozore zaključuje kako predstavljaju, što bolju, što lošiju, izvedbu arhitektonskih elemenata u stilu talijanske gotike. Analizira i Dvor te dolazi do zaključka kako je bez sumnje kasnijeg datuma od vanjskih arkada, no kako je nemoguće da je nastao nakon velikog potresa 1667. godine. No, smatra i kako je podvrgnut preinakama nakon ranijeg potresa početkom 16. stoljeća.

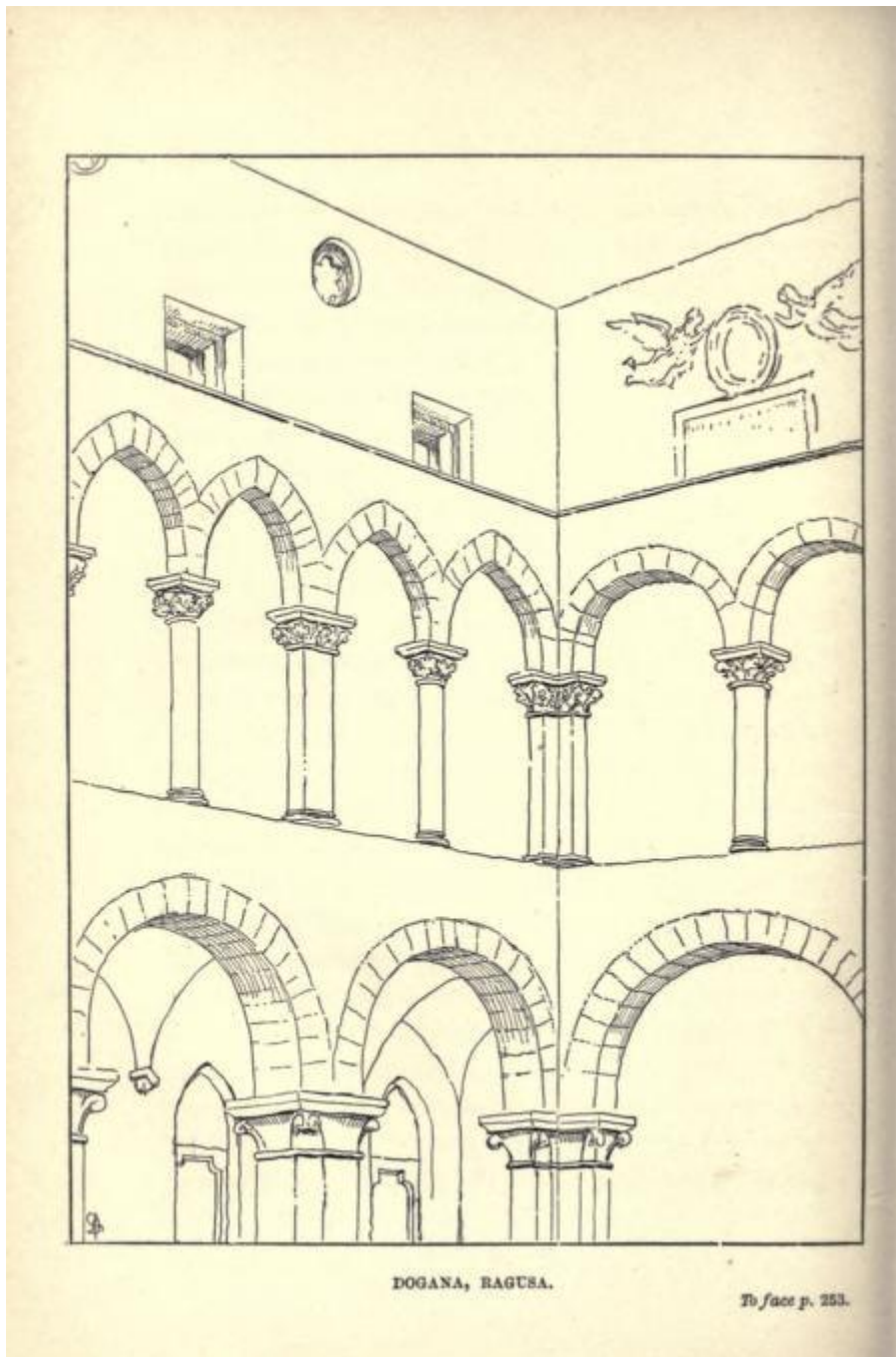

Slika 18. Knežev dvor, Dubrovnik, ilustracija E. A. Freemana

Za autora ova građevina zaslužuje značajno mjesto u povijesti romaničke umjetnosti, i zato što pokazuje kako se dugo izvorna tradicija može zadržati, čak i kada se smatra nestalom.

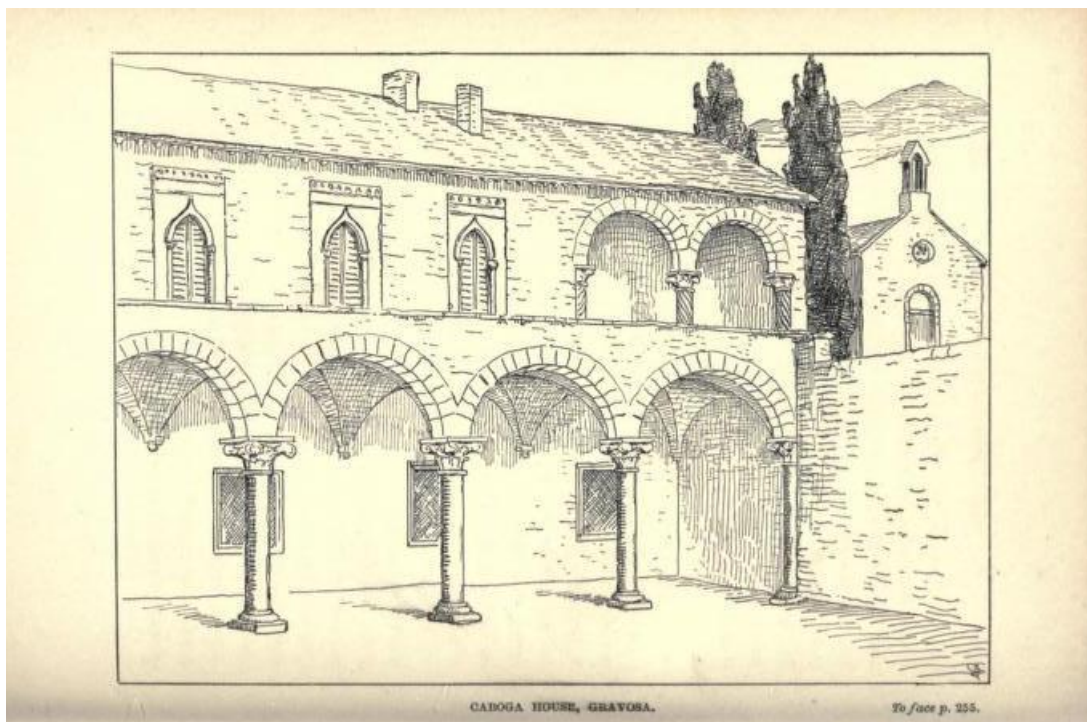
Uz ovu, izuzetno značajnom smatra i Palaču Sponza (slika 19.). Unatoč datumu završetka izgradnje (1520.) i pokojeg detalja koji nosi renesansna obilježja, Palaču gotovo u cijelosti smješta u romanički stil.

³⁴ FREEMAN, 1881: 140.

Slika 19. Palača Sponza (Divona), Dubrovnik, ilustracija E. A. Freemana

Prema autorovu mišljenju, ne samo unutar, nego i van zidina Grada nastaju impozantne građevine koje su mu zanimljive, kako zbog datuma nastanka, tako i zbog činjenice da su privatnog karaktera. Posjetio ih je nekoliko u dijelovima Grada Gruž i Rijeka Dubrovačka. Kao jednu od najzanimljivijih navodi kuću obitelji Kaboga smještenu na obali Rijeke Dubrovačke (slika 20.). Kao i kod Kneževa Dvora i Palače Sponza, i ovdje primjećuje arkadu u stilu lokalne kasne romanike, koja nosi gornji kat u stilu venecijanske gotike te kako je kamen materijal najčešće korišten u izgradnji ove građevine.

Slika 20. Kuća Kaboga, Gruž, Dubrovnik, ilustracija E. A. Freemana

Kao zaključak analize svih ovih dubrovačkih građevina navodi da je najpopularnija u Dubrovniku bila upotreba polukružnog luka, koja se zadržala kao karakteristika kroz mnoga razdoblja, od romanike do renesanse, međutim, što se tiče prozorskih otvora i vrata, dugo su zadržane karakteristike talijanske gotike. Zaključuje kako bi, da nije bilo potresa, Dubrovnik svojom arhitekturom mogao stajati uz bok arhitekturi jednog Rima, Ravenne, Pise i Lucce.

Freeman smatra da se arhitektura dalmatinske obale može mjeriti s arhitekturom i umjetničkim izričajem bilo kojeg dijela svijeta. Također, naglašava kako nije od male važnosti harmonična i konzistentna upotreba lukova i stupova od Splita do Dubrovnika³⁵.

Posjet Dalmaciji završava riječima kako niti jedan čovjek ne može posjetiti Dalmaciju, a da se pritom ne nada kako taj posjet neće biti i posljednji, te da niti jedan čovjek ne može samo baciti pogled ni na jedan od dalmatinskih gradova, a da pritom ne osjeti želju da taj letimičan pogled bude uvod u daljnje upoznavanje dalmatinskih gradova i starina³⁶.

ZAKLJUČAK

³⁵ FREEMAN, 1881: 147.

³⁶ FREEMAN, 1881: 116.

Kao što se moglo vidjeti rad je koncipiran tako da se ne izgubi u potpunosti Freemanov izričaj te način opisivanja gradova, starina i spomenika jer smatram kako je svojim detaljnim opisima gradova, arhitekture i atmosfere vremena i mjestâ koja je posjetio, Freeman donio nešto posebno u smislu nesvakidašnjeg susretanja čitaoca s ovakvom vrstom literature, gdje se susreću i njegov gotovo poetski vid područja koja je posjetio i minuciozni opisi arhitekture, arhitektonskih elemenata, povijesnih podataka iz prošlih razdoblja, kao i povijesnih podataka vremena u kojem je živio. Knjiga koja je bila temeljna okosnica u pisanju ovoga rada (*Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, 1881.) po mojem je mišljenju više je od jednog putopisa.

Željela bih napomenuti kako uz Freemanove ilustracije nisam bilježila tehniku kojom su nastale zbog nesigurnosti u točnost informacija, kako ne bih napisala nešto što nije istina i time umanjila i oskvrnula ono do čega je i sâm Freeman, između ostalog, najviše držao, a to je upravo točnost podataka. Jedino što mogu je reći kako pretpostavljam da su njegove ilustracije izrađene u tinti ili da su nastale nekom od grafičkih tehnika.

Sâmu temu rada željela bih istaknuti u najboljem mogućem smislu jer je po mojem mišljenju E. A. Freeman premalo istražena osoba u literaturi pa se nadam da će moje istraživanje pridonijeti zanimanju za njegov rad te da će poslužiti kao izvor informacija o prostorima u Dalmaciji te spomenicima toga vremena.

Moram priznati, po meni je i pomalo neobično, ali sam i zadivljena tom činjenicom, da netko tko nije povjesničar umjetnosti ili arhitekt, s takvom strašću i znanjem pristupa analizi spomeničke baštine. Naime, Freemanov odnos prema spomenicima je naročito analitičan, poetski, minuciozan, pun poštovanja, čak zaljubljenički, pa zaključujem da je njegov izraziti prokonzervatorski stav logičan nastavak takvoga razmišljanja.

Kada je riječ o mom osobnom stavu, dijelim njegov stav da je konzerviranje jedini ispravan način da se spomenici sačuvaju, te u krajnjoj liniji odraz poštovanja spram istih, kao i spram rada, truda i vremena uloženog u njihovu realizaciju. Držim da je jedna od najvažnijih karakteristika bilo slike, skulpture ili arhitektonskog ostvarenja autentičnost i odraz vremena u kojem je umjetnina nastala.

POPIS ILUSTRACIJA I SLIKOVNOG MATERIJALA

- Slika 1. Portret E. A. Freemana, fotografija (autor nepoznat)
- Slika 2. Prikaz nadgrobnog spomenika E. A. Freemana u Alicanteu u Španjolskoj, fotografija (autor nepoznat)
- Slika 3. Prikaz zvonika crkve svete Marije u Zadru, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 4. Prikaz zvonika i pročelja crkve svete Marije u Zadru, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 5. Prikaz istočnih apsida crkve svetog Donata u Zadru, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 6. Prikaz zvonika katedrale svete Stošije u odnosu na zvonik crkve svete Marije u Zadru, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 7. Prikaz zvonika katedrale svetog Duje u Splitu, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 8. Prikaz zvonika katedrale svetog Duje u Splitu, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 9. Prikaz Peristila u Splitu, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 10. Prikaz Peristila u Splitu, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 11. Prikaz sjevernog ulaza u Dioklecijanovu palaču u Splitu, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 12. Prikaz detalja zidina Dioklecijanove palače u Splitu, fotografija, snimila Morana Vunak Leko, kolovoz 2016.
- Slika 13. Prikaz unutrašnjosti crkve svetog Mikule u Varošu iz 9. stoljeća, fotografija, snimio Rino Calamaris
- Slika 14. Prikaz Katedrale u Trogiru, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 15. Prikaz crkve svetog Ivana Krstitelja u Trogiru, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 16. Prikaz crkve svetog Vida u Zadru i prikaz pravoslavne crkve u Kotoru, ilustracije E. A. Freemana
- Slika 17. Prikaz zvonika franjevačke crkve u Dubrovniku, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 18. Prikaz Kneževog dvora u Dubrovniku, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 19. Prikaz Palače Sponza (Divona) u Dubrovniku, ilustracija E. A. Freemana
- Slika 20. Prikaz kuće grofovske obitelji Kaboga na Gružu u Dubrovniku, ilustracija E. A. Freemana

BIBLIOGRAFIJA

BAXTER ADAMS, H. (1883.), *The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science*. Johns Hopkins University, Baltimore.

BELICH, J. (2001.), *Making Peoples: A History of the New Zealanders, from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century*. University of Hawaii Press, Honolulu. ISBN 978-0-8248-2517-1.

DOOLEY, B. (1998.), *Black and Green: The Fight for Civil Rights in Northern Ireland & Black America*. Pluto Press, London. ISBN 978-0-7453-1295-8.

FREEMAN, E. A. (1881.), *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*. Macmillan and Co., London.

HART, S. (2010.), *Medieval Church Window Tracery in England*. Boydell & Brewer Ltd, Suffolk. ISBN 1-84383-533-9, 9781843835332.

<https://www.britannica.com/biography/Robert-Adam>, 22.09.2016.

<https://familysearch.org/search>, 26.09.2016.

ŠPIKIĆ, M. (2009.), *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*. Leykam International d.o.o., Zagreb.

ŠPIKIĆ, M. (2012.), *Skriveno i vidljivo. Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, izvorni znanstveni rad.

YNGVE, V.; WASIK, Z. (2006.), *Hard-Science Linguistics*. A&C Black, London. ISBN 978-1-84714-088-3.